अथ श्रीमद्भागवते द्वितीयस्कन्धः प्रारभ्यते

श्रीगणेशायनमः द्वितीयेतुदशाध्यायैः श्रीभागवतमादितः उद्देशलक्षणोक्तिभ्यांसंक्षेपेणोपवर्ण्यते १ तत्रतुप्र
थमेऽध्यायेकीर्त्तनश्रवणादिभिः स्थविष्टेभगवद्रूपेमनसोधारणोच्यते २ यन्नामकीर्त्तनंदानतपोयोगादिसत्फ
लम् तंनित्यंपरमानंदंहरिंनरनमस्मर ३ अथद्वितीयस्कंधव्याख्या उक्तःपूर्वमुपोद्घातःसप्रसंगःशुकागमः।
राज्ञाएष्टंनृणांकृत्यमथाहशुकसन्मुनिः ४ राज्ञःप्रश्नमभिनंदति वरीयानिति त्वयापुंसांश्रोतव्यादिषुमध्येयः।

नमोभगवतेवासुदेवाय श्रीशुकउवाच वरीयानेषतेप्रश्नःकृतोलोकहितंनृप आत्मवित्संमतःपुंसांश्रोतव्यादिषुयःपरः १ श्रोतव्यादीनिराजेंद्रनृणांसंति सहस्रशः अपश्यतामात्मतत्वं गृहेषुगृहमेधिनाम् २ निद्रया ह्रियतेनक्तंव्यवायेनचवावयः दिवाचार्थेहयाराजन्कुटुंबभरणेनवा ३ ॥

परः श्रेष्ठःगोचरःप्रश्नःकृ
तएषवरीयान् यतोलोकहितमेतत् मोक्षहेतुत्वात् आत्मविदांमुक्तानांचसंमतोयतः १ तत्रतावत्त्वाभादिका
क्रियाणामनर्थहेतुत्वंवदन्ब्रूहियद्वाविपर्ययमित्यस्योत्तरमाह श्रोतव्यादीनीतित्रिभिः गृहेषुसक्तानामतए
वगृहमेधिनांतद्गतपंचसूनापराणाम् मेधेतिहिंसार्थः २ तेश्ववृथैवायुर्व्ययोभवतीत्याह नक्तंरात्रौयद्वयःआ
युः तंनिद्रयाव्यवायेनरत्यावाह्रियते दिवाअन्हियद्वयःतत् अर्थेहया अर्थार्थमुद्यमेन सिद्धेर्थेकुटुंबपोषणेनवा

ननु नश्वरकुटुंबाद्यर्थं कथमायुर्व्ययं कुर्यात्तत्राह देहादिषु आत्मनः सैन्येषु परिकरेषु असत्सु मिथ्याभूतेष्वपि प्रमत्तः प्रसक्तः तेषां पित्रादिदृष्टांतेन नाशं पश्यन्नपि नानुसंधत्ते ४ एवं विपर्ययप्रश्नोत्तरमुक्त्वा श्रोतव्यादिप्रश्नस्योत्तरमाह तस्मादिति हे भारत भरतवंश्य सर्वात्मेति विप्रेष्ठत्वमाह भगवानिति सौंदर्यम् ईश्वर इत्यावश्यकत्वम् हरिरिति बंधहारित्वम् अभयं मोक्षमिच्छता ५ अतः परमन्यच्छ्रेयो नास्तीत्याह एतावानेव जन्मनो लाभः फल

देहापत्यकलत्रादिष्वात्मसैन्येष्वसत्स्वपि । तेषां प्रमत्तो निधनं पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ४ तस्माद्भारत सर्वात्मा भगवान्हरिरीश्वरः । श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताभयम् ५ एतावान्सांख्ययोगाभ्यां स्वधर्मपरिनिष्ठया । जन्मलाभः परः पुंसामन्ते नारायणस्मृतिः ६ प्रायेण मुनयो राजन् निवृत्ता विधिषेधतः । नैर्गुण्यस्था रमन्ते स्म गुणानुकथने हरेः ७ इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितम् । अधीतवान्द्वापरादौ पितुर्द्वैपायनादहम् ८ ॥

मूतमाह नारायणस्मृतिरिति सांख्यादिभिः साध्य इति तेषां स्वातंत्र्येण लाभत्वं वारयति सांख्यमात्मानात्मविवेकः योगोऽष्टांगः अंते तु स्मृतिः परो लाभः न तन्महिमा वक्तुं शक्य इत्यर्थः ६ तत्र सदाचारं प्रमाणयति प्रायेणेति विधिषेधतः विधिनिषेधाभ्याम् निवृत्ताः नैर्गुण्ये ब्रह्मणि स्थिता अपि स्मप्रसिद्धम् ७ किमिदमपूर्वं कथयसि सत्यमत्यपूर्वमेवेदमित्याह इदं भगवत्प्रोक्तम् तन्नामैकप्रधानं पुराणम् ब्रह्मसंमितं सर्ववेदतुल्यम् यद्वा ब्रह्म सम्यक् मितं येन कुतस्त्वया प्राप्तमत आह अधीतवानिति ८॥

सिद्धस्यतवकुतोऽध्ययनेप्रवृत्तिस्तत्राह परिनिष्ठितोऽपीति गृहीतचेताआकृष्टचित्तः ९ महापुरुषोविष्णुः। तदीयः यस्ययस्मिन्श्रद्धांकुर्वतांम्सती अहैतुकी १० साधकानांसिद्धानांचनातःपरमन्यच्छ्रेयोस्तीत्याह एत द्विति इच्छतांकामिनांतत्तत्फलसाधनमेतदेव निर्विद्यमानानांमुमुक्षूणांमोक्षसाधनमेतदेव योगिनांज्ञानि- नांफलंचैतदेवनिर्णीतम् नात्रप्रमाणंप्रवक्तव्यमित्यर्थः ११ अल्पमेवायुरवशिष्टंकिमिहंसाधयेयमितिमाशङ्क-

परिनिष्ठितोपिनैर्गुण्यउत्तमश्लोकलीलया गृहीतचेताराजर्षेआख्यानंयदधीत वान् ९ तदहंतेऽभिधास्यामिमहापौरुषिकोभवान् यस्यश्रद्दधतामाशुस्यान्मुकु- न्देमतिःसती १० एतन्निर्विद्यमानानामिच्छतामकुतोभयम् योगिनांनृपनिर्णीतं हरेर्नामानुकीर्त्तनम् ११ किंप्रमत्तस्यबहुभिःपरोक्षैर्हायनैरिह वरंमुहूर्त्तंविदितं घटेतश्रेयसेयतः १२ खट्वांगोनामराजर्षिर्ज्ञात्वेयत्तामिहायुषः॥ छ ॥ ६ ॥ २

चइत्याह किमितित्रिभिः परोक्षैरलक्षितैर्हायनैर्वर्षैः विदितंवृथायातीतिज्ञातम् यतोयेनज्ञातेनघटेतयत्नंकु- र्यात् १२ खट्वांगोहिदेवपक्षेस्थित्वादैत्यानजयत् ततःप्रसन्नैर्देवैर्वरंवृणीष्वेत्युक्तोऽतस्तेनोक्तंप्रथमंतावन्ममा- युःकथ्यतामिति ततोदेवैरुक्तंतत्रमुहूर्त्तमात्रमस्तीति ततोऽतिशीघ्रंविमानेनभुवमागत्यहरिंशरणंगतइति। रामः २
यतइयंस्वर्गभूमीरजोधिका

कर्मभूमिः पृथ्वी १३ तवतु एतर्ह्यपि इदानीमपि तावदिति तावता कालेन सांपरायिकं पारलौकिकं साधनं संपादय
१४ तत्र वैराग्यं तावदाह अंतकाल इति गतसाध्वसः मृत्युभयशून्यः असंगो नाम अनासक्तिः तेन शस्त्रेण स्पृहां सुखे
च्छाम् तं देहमनु ये पुत्रकलत्रादयः तेष्वपि स्पृहां सुखेच्छाम् तं देहमनु ये पुत्रकलत्रादयः तेष्वपि स्पृहां छिंद्यात् ॥
१५ किंच गृहात्प्रव्रजितः निर्गतः गृहे स्थितस्य पुनरप्यासक्तिसंभवात् तत्राष्टांगयोगमाह धीर इति ब्रह्मचर्यादि

मुहूर्त्तात्सर्वमुत्सृज्य गतवानभयं हरिम् १३ तवाप्येतर्हि कौरव्य सप्ताहं जीवितावधिः
उपकल्पयतत्सर्वं तावद्यत्सांपरायिकम् १४ अंतकाले तु पुरुष आगते गतसाध्वसः ।
छिंद्यादसंगशस्त्रेण स्पृहां देहेऽनु ये च तम् १५ गृहात्प्रव्रजितो धीरः पुण्यतीर्थजलाप्लुतः
शुचौ विविक्त आसीनो विधिवत्कल्पितासने १६ अभ्यसेन्मनसा शुद्धं त्रिवृद्ब्रह्माक्ष
रं परम् मनो यच्छेज्जितश्वासो ब्रह्मबीजमविस्मरन् १७ ॥ १७ ॥ ऽऽ यमोपलक्षण

पुण्यतीर्थेति स्नानादि नियमोपलक्षणम् आसनमाह शुचाविति विविक्ते एकान्ते विधिवत् कुशाजिनचैलैः
क्रमेण निर्मिते १६ जपगर्भप्राणायामं वक्तुं जप्यमाह त्रिवृद्ब्रह्माक्षरं त्रिवृत् त्रिभिरकारादिभिर्वृत्तिं ग्रथितं ब्रह्मा
क्षरं प्रणवम् मनसाऽभ्यसेत् आवर्त्तयेत् मनसा इंद्रियप्रत्याहारं वक्तुं प्राणायामेन मनोनियमनमाह मनो यच्छेत् व
शीकुर्यात् ब्रह्मबीजं प्रणवमविस्मरन्नेव जितश्वासः सन् १७ ॥ १७ ॥ १७ ॥ ॥

१
भा० द्वि० प्रत्याहारमाह नियच्छेत् निगृह्णीयात् अक्षान् इंद्रियाणि निश्चयात्मिका बुद्धिः सारथिर्यस्य सः धारणामाह म
टी० नइति पुनश्च कर्मभिः तद्वासनाभिराक्षिप्तमाकृष्टम् शुभार्थे भगवद्रूपे १८ ध्यानमाह तत्रेति एकमेकं पादाद्य
३ वयवम् अव्युच्छिन्नेन समयरूपाद्वियुक्तेन आश्रयविशेषेण सामान्यतश्चित्तस्थिरीकरणं धारणा अवयववि
भावनया तद्दार्ढ्यं ध्यानमिति भेदः समाधिमाह निर्विषयं मनो युक्त्वा समाधाय स्थिरीभूते मनसि स्फुरत्परमानंदमा

नियच्छेद्विषयेभ्योऽक्षान्मनसा बुद्धिसारथिः मनः कर्मभिराक्षिप्तं शुभार्थे धारयेद्धि
या १८ तत्रैकावयवं ध्यायेदव्युच्छिन्नेन चेतसा मनो निर्विषयं युक्त्वा ततः किंचन।
न स्मरेत् पदं तत्परमं विष्णोर्मनो यत्र प्रसीदति १९ रजस्तमोभ्यामाक्षिप्तं विमूढं म
न आत्मनः यच्छेद्धारणया धीरो हंति या तत्कृतं मलम् २० यतः संधार्यमाणायां योगि
नो भक्तिलक्षणः आशु संपद्यते योग आश्रयं भद्रमीक्षतः २१ ॥ राजोवाच यथा संधार्य
ते ब्रह्मन्धारणा यत्र संमता यादृशी वा हरेदाशु पुरुषस्य मनोमलम् २२ ॥ त्राकारं कृत्वेत्य

र्थः प्रसीदति उपशाम्यति १९ गुणवशात्पुनरपि क्षोभे सति धारणमेव स्थिरीकुर्यादित्याह रजसा आक्षिप्तम् तम
सा विमूढम् स्वीयं मनो निरुंध्यात् तत्कृतं रजस्तमोभ्यां कृतम् २० यतः यस्यां क्रियमाणायां भद्रं सुखात्मकमाश्रयं
विषयं पश्यतः तत्रैव प्रीतिर्भवति २१ यथा यत्र यादृशी चेति कर्तव्यता विषय तत्तद्विशेषणानां प्रश्नाः २२ ॥ २२ ॥ ३

यथेत्यस्योत्तरम् जितासनइति विषयमाह स्थूलइतिसार्द्धेन २३ विशेषोविराड्देहः अतिस्थूलानामपिस्थूलतरःसत् कार्यमात्रम् २४ अस्यचोपलक्षणत्वेनविषयत्वम् वस्तुतस्तुविराड्जीवनियंताभगवानेवविषयइत्याह आंडकोशांतर्वर्त्तिनिकटाहए वपृथिव्यावरणम् ततअप्तेजोवाय्वाकाशाहंकारमहत्तत्वानीतिसप्त २५ वि

श्रीशुकउवाच जितासनोजितश्वासोजितसंगोजितेंद्रियः स्थूलेभगवतोरूपेमनःसंधारयेद्धिया २३ विशेषस्तस्यदेहोऽयंस्थविष्ठश्चस्थवीयसाम् यत्रेदंदृश्यतेविश्वंभूतंभव्यंभवच्चसत् २४ आंडकोशेशरीरेस्मिन्सप्तावरणसंयुते वैराजःपुरुषोयोऽसौभगवान्धारणाश्रयः २५ पातालमेतस्यहिपादमूलंपठंतिपार्ष्णिप्रपदेरसातलम् महातलंविश्वसृजोथगुल्फौतलातलंवैपुरुषस्यजंघे २६ द्वेजानुनीसुतलंविश्वमूर्त्तेरूरुद्वयंवितलंचातलंच महीतलंतज्जघनंमहीपतेनभस्तलंनाभिसरोगृणंति २७ उरस्थलंज्योतिरनीकमस्यग्रीवामहर्वदनंवैजनोऽस्य॥

राड्देहतज्जीवतदंतर्यामिणामभेदमारोप्योपासनंकर्त्तव्यमित्याशयेनाह पातालंपादमूलम् पादस्याधोभागम् पातालादीनांतदवयवता विधीयते पातालादी नांतदवयवताविधीयते पातालादीनिअतलांतानि अधस्तनादारभ्यसप्तभूविवराणि पठंति गृणंतीत्यादिप्रमाणप्रदर्शनम् पार्ष्णिप्रपदेपादस्यपश्चात्पुरोभागौ २६ ऊरुद्वयस्याधोभागेवितलमुत्तरभागेअ

महर्लोकं ग्रीवेति गृणंति तपोलोकं रराटीं ललाटम् सत्यं सत्यलोकम् २८ उस्रादेवाः तेजोमयशरीरत्वात् देवा हवद्
त्याहुः दिशः अस्मदादिश्रोत्राधिष्ठात्र्यो देवताः कर्णौ श्रोत्रस्याधिष्ठानम् शब्दस्तु श्रोत्रविषयः सतस्य श्रोत्रेंद्रियम् ए
वं नासिकादिष्वपि नासत्यदस्रौ अश्विनौ नासे नासापुटे इद्धो दीप्तः २९ द्यौरंतरिक्षम् अक्षिणी नेत्रगोलके चक्षुः इंद्रि

तपोरराटीं विदुरादिपुंसः सत्यं तु शीर्षाणि सहस्रशीर्ष्णः २८ इंद्रादयो बाहव आहुरुस्राः
कर्णौ दिशः श्रोत्रममुष्य शब्दः नासत्यदस्रौ परमस्य नासे घ्राणोऽस्य गंधो मुखमग्नि
रिद्धः २९ द्यौरक्षिणी चक्षुरभूत्पतंगः पक्ष्माणि विष्णोरहनी उभे च तद्भ्रूविजृंभः परमे
ष्ठिधिष्ण्यमापोऽस्य तालू रस एव जिह्वा ३० छंदांस्यनंतस्य शिरो गृणंति दंष्ट्रा यमः स्ने
हकला द्विजानि हासो जनोन्मादकरी च माया दुरंतसर्गो यदपांगमोक्षः ३१ व्रीडोत्तरो
ष्ठोऽधर एव लोभो धर्मः स्तनोऽधर्मपथोऽस्य पृष्ठः कस्तस्य मेढ्रं वृषणौ च मित्रौ कुक्षिः
समुद्रा गिरयोऽस्थिसंघाः ३२ नद्योऽस्य नाड्योऽथ तनूरुहाणि महीरुहा विश्वतनोर्नृ

यं पतंगः सूर्यः अहनी रात्र्यहनी परमेष्ठिधिष्ण्यं ब्रह्मपदम् तालु अधिष्ठानम् जिह्वा इंद्रियं ३० छंदांसि वेदाः शि
रो ब्रह्मरंध्रम् स्नेहकलाः पुत्रादिस्नेहलेशाः द्विजा निरदंताः षंढत्वमार्षम् दुरंतः अपारः सर्ग इति यत्सतस्य कटाक्षः
३१ अधर्ममार्गो अस्य पृष्ठभागः कः प्रजापतिः मित्रौ मित्रावरुणौ ३२ अनंतवीर्यस्य सः कालस्तस्य गमनम् गुण

प्राणिनांसंसारः कर्मतस्यक्रीडा ३३ भूम्नः विभोः अव्यक्तंप्रधानम् सप्रसिद्धः चंद्रमाः तदीयंमनः सर्वेषांवि
काराणांकोशः वाश्रयभूतम् ३४ विज्ञानशक्तिं चित्तम् महिमह त्तत्वम् अंतःकरणमहंकारम् गिरित्रंश्रीरुद्रं
गर्दभाहुडवायांउसन्नाअश्वतरी ३५ वयांसिपक्षिणः तस्यव्याकरणम् नामरूपेव्याकरवाणीतिश्रुत्युक्तंशिल्प
ण

अनंतवीर्य्यः श्वसितंमातरिश्वागतिर्वयः कर्मगुणप्रवाहः ३३ ईशस्यकेशान्वि
दुरंबुवाहान्वासस्तुसंध्यांकुरुवर्य्यभूम्नः अव्यक्तमाहुर्हृदयंमनश्चसचंद्रमाः
सर्वविकारकोशः ३४ विज्ञानशक्तिंमहिमामनंतिसर्वात्मनोऽतःकरणंगिरित्रम्
अश्वाश्वतर्युष्ट्रगजानखानिसर्वेमृगाःपशवःश्रोणिदेशे ३५ वयांसितद्व्याकरणंवि
चित्रंमनुर्मनीषामनुजोनिवासः गंधर्वविद्याधरचारणाप्सरः स्वरस्मृतीरस्रानी
ऽकवीर्यः ३६

नैपुण्यम् यथाहुः येनशुक्लीकृताहंसाः शुकाश्चहरितीकृताः मयूराश्चित्रितायेनसतेवृ
त्तिंविधास्यतीति मनुः स्वायंभुवः मनीषाबुद्धिः मनुजः पुरुषः निवासः आश्रयः पुरुषत्वेचाविस्तरामात्मेति
श्रुतेः गंधर्वादीनांहूहूंकयम् गंधर्वादयः स्वरस्मृतीः षड्जादिस्वरस्मरतसइत्यर्थः असुरानीकंवीर्यंयस्यसःस्व
तिरसुरानीकवर्य्यइतिपाठेगंधर्वादयः स्वरः असुरसमूहः श्रेष्ठःप्रह्लादः स्मृतिस्तस्येति ३६ ॥ ९ ॥

ब्रह्म विप्रस्तस्याननंमुखम् क्षत्रंक्षत्रियोभुजौयस्य विट् वैश्यः ऊरूयस्यअंघ्रिश्रितः कृष्णवर्णः शूद्रोयस्य नानाभिधानानामानियेषांतेचतेअभीज्यादेवास्तेषांगणैर्वसुरुद्रादिभिरुपपन्नोयुक्तः द्रव्यात्मकोहविःसाध्यः वितानयोगः यज्ञप्रयोगः तस्यकर्मकार्यम् आवश्यकोऽभिप्रेतइत्यर्थः ३७ इयानेतावान्सन्निवेशः अवयव संस्थानम् अस्मिन्स्वबुद्ध्यामनःसंधार्यते कैर्मुमुक्षुभिः यतोव्यतिरिक्तंकिंचिन्नास्तितस्मिन् ३८ तदेवंचित्त

ब्रह्माननंक्षत्रभुजोमहात्माविडूरुरंघ्रिश्रितकृष्णवर्णः नानाभिधाभीज्यगणोपप
न्नोद्रव्यात्मकःकर्मवितानयोगः ३७ इयानसावीश्वरविग्रहस्ययःसन्निवेशःक
थितोमयाते संधार्यतेऽस्मिन्वपुषिस्थविष्ठेमनःस्वबुद्ध्यानयतोऽस्तिकिंचित् ३८
ससर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्वआत्मायथास्वप्नजनेक्षितैकः तंसत्यमानंदनिधिंभजेत
नान्यत्रसज्जेद्यतआत्मपातः ३९ ॥ इतिश्रीभा॰द्वितीं॰महापुरुषसंस्थानुवर्णने
प्रथमोऽध्यायः १

स्थैर्यार्थंविराड्देहजीवेश्वराणामभेदेनोपासनमुक्तम् तत्रतुदेहजीवावीश्वरेप्र
विलाप्यसएवध्येयइतिनिर्धारयति सइति सर्वेषांधीवृत्तिभिरनुभूतंसर्वंयेनसएकएवसर्वांतरआत्मान एम
मेवसत्यंभजेतअन्यत्रोपलक्षणे न सज्जेत यतआसंगात् आत्मनःपातःसंसारोभवति एकस्यतत्तदिंद्रियैः
सर्वपश्यतितद्वत् ईश्वरस्यतुविद्याशक्तित्वान्नबंधः ३९ ॥ इतिद्वितीयस्कंधेटीकायांप्रथमोऽध्यायः १ ॥ २ ५

द्वितीयेतुततः स्थूलधारणातोजितंमनः सर्वसाक्षिणिसर्वेशेविष्णौधार्यमितीर्यते १ दृश्यालंबनरूपैकमुक्ता
वैराजधारणा इहोच्यतेतुतत्साध्यासर्वांतर्यामिधारणा २ तत्रतावत्पूर्वोक्तधारणायाअवांतरफलमाह एव
वंयाधारणातया तुष्टाद्धरेः पुराप्रलयसमये नष्टांसृष्टिस्मृतिंप्रत्यवरुध्य लब्ध्वा अप्ययात्मागिदं विश्वंयथा
सीत्तथाससर्ज व्यवसायात्मिकाबुद्धिर्यस्य सः अतएवामोघादृष्टिर्यस्येति अतस्तयाधारणयाविश्वसृष्टिसा

श्रीशुकउवाच एवंपुराधारणयात्मयोनिर्नष्टांस्मृतिंप्रत्यवरुध्यतुष्टात् तथास।
सर्जेदममोघदृष्टिर्यथाऽप्ययात्प्राग्व्यवसायबुद्धिः १ शाब्दस्यहिब्रह्मणएषपंथा
यन्नामभिर्ध्यायतिधीरपार्थैः परिभ्रमंस्तत्रनविंदतेऽर्थान्मायामयेवासनयाश।
यानः २॥

मर्थ्यंभवति १ उपासनाफलादपिविरक्तस्यशुद्धात्मधारणायामधिकारः अतोवैराग्यार्थंसर्वंकर्मफलंनिंद
तिशाब्दंशब्दमयंब्रह्मवेदः तस्यएषपंथाः कर्मफलबोधप्रकारः कोऽसौ अर्थशून्यैरेवस्वर्गादिनामभिः सा
धकस्यधीर्ध्यायतितत्तदिच्छांकरोतिइतियत् अपार्थत्वमेवाह तत्रमायामयेपथिसुखमितिवासनयाशया
नः स्वप्नान्पश्यन्निवपरिभ्रमन् अर्थान्नविंदति तत्तल्लोकंप्राप्तोऽपिनिरवद्यंसुखंनलभतइत्यर्थः २॥ २॥

२
भा० द्वि० टी० ६

तर्हि सर्वथा कर्मफलत्यागे सद्य एव देहपातः स्यादित्याशंक्याह अतः कविर्नामसु नाममात्रेषु भोग्येषु यावता ऽर्थेन अर्थो देहनिर्वाहो यस्य स तथाभूतः स्यात् अप्रमत्तः तावन्मात्रेप्यनासक्तः व्यवसायाबुद्धिर्नैरंतर्यबुद्धिर्यस्य स्यात् निश्चयवान् तदापि तत्र तस्मिन्नर्थे अन्यथैव सिद्धे सति तत्र यत्ने परिश्रमं पश्यन्न यतेत ३ अन्यथासि द्धिमाह द्वाभ्याम् सत्यामिति कशिपोः शय्यायाः स्वतः सिद्धत्वाद्बाहौ सति उपबर्हणैः उच्छीर्षकैः पुरुधा बहुप्रका

अतः कविर्नामसु यावदर्थः स्यादप्रमत्तो व्यवसायबुद्धिः सिद्धेऽन्यथाऽर्थे न यतेत तत्र परिश्रमं तत्र समीक्षमाणः ३ सत्यां क्षितौ किं कशिपोः प्रयासैर्बाहौ स्वसिद्धे ह्युपबर्हणैः किम् सत्यंजलौ किं पुरुधाऽन्नपात्र्या दिग्वल्कलादौ सति किं दुकूलैः ४ ॥ चीराणि किं पथि न संति दिशंति भिक्षां नैवांघ्रिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन् रुद्धा गुहाः किमजितोऽवति नोपसन्नान्कस्माद्भजंति कवयो धनदुर्मदांधान् ५ ॥ ६

रया ऽन्नपात्र्या भोजनपात्रेण ४ ननु दिक्सद्भावो नाम नग्नत्वमेव वल्कलमन्नं तोयं वासः स्थानं तु यान्त्रा यत्नं विना कथं प्राप्येत तत्राह चीराणि वस्त्रखंडानि परान्बिभ्रति पुष्णंति फलादिभिर्ये गुहाः गिरिदर्यः ननु कदाचिदेषामलाभे किं कार्यं तत्राह अजितो हरिः उपसन्नान् शरणागतान् किं नावति न रक्षति किं शरणागतस्य पूर्वत्रापि संबंधः धनेन यो दुर्मदस्तेनांधान् नष्टविवेकान् ५ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ६ ॥ रस: ६

नदा तेन किं कर्त्तव्यं हरिस्तु सेव्य इत्याह एवं विरक्तः सन्तं भजेत भजनीयत्वे हेतवः स्वचित्ते स्वत एव सिद्धः यतः आत्मा अत एव प्रियः प्रियस्य च त्वे वा स्फुरत्स्वरूपैव अर्थः सत्यः न त्वनात्मवन्मिथ्या भगवान् भजनीयगुणश्च अनन्तश्च नित्यः य एवंभूतः तं भजेन्नियतार्थः निश्चितस्वरूपः तदनुभवानन्देन निर्वृतः सन्निति स्वतः स्फुरत्वात्त्वं दर्शितम् किंच यत्र यस्मिन्भजने सति संसारहेतोरविद्याया उपरमो नाशो भवति ६ एतदेवान्यचिन्तानिदयाद्रढयति क इति तां तथाभूतां परस्य हरेरनुचिन्तां धारणामनादृत्य पशून्कर्मजडान्विना यथा पशवे वंसदे

एवं स्वचित्ते स्वत एव सिद्ध आत्मा प्रियोऽर्थो भगवाननन्तः तन्निर्वृतो नियतार्थो भजेत संसारहेतूपरमश्च यत्र ६ कस्तां त्वनादृत्य परानुचिन्तामृते पशूनसतीं नाम कुर्यात् पश्यञ्जनं पतितं वैतरण्यां स्वकर्मजान्परितापाञ्जुषाणम् ७ केचित्स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम् चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गशङ्खगदाधरं धारणया स्मरन्ति ८ ॥ ८ ॥ ९ ॥

७ वा नाभिमिति श्रुतेः असतीं विषयचिन्तां को नाम कुर्यात् तया चिन्तया वैतरण्यां पतितम् तत्र च स्वकर्मजान् आध्यात्मिकादिक्लेशान्सेवमानं जनं पश्यन् वैतरणी यमस्य द्वारस्था नदी तत्तुल्यत्वात्संसृतिर्वैतरणी ७ तामेव धारणां सविशेषणामाह केचिदिति षड्भिः स्वदेहस्यान्तर्मध्ये यत् हृत् तत्र हृदयं तत्र यो वकाशस्तस्मिन्वसन्तम् प्रादेशस्तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्विस्तारः स एव मात्रा प्रमाणं यस्येति हृदयपरिमाणं तत्रोपचर्यते कञ्जं पद्मम् रथाङ्गं चक्रम् ८ ॥ ९ ॥ २ ॥ २ ॥

नलिनं पद्मं तद्वत्प्रसन्ने आयते दीर्घे ईक्षणे अक्षिणी यस्य कदंबवत्कुङ्कुमस्य किंजल्काः केसराः तद्वत्पिशंगे पीते वाससी यस्य लसंति महारत्नानि येषु तानि स्वर्णमयान्यंगदानि यस्य स्फुरंति चनानि महारत्नानि च तन्मयानि किरीटकुंडलानि यस्य ९ उन्निद्रं विकसितं यत् हृत्पंकजं तस्य कर्णिकैव आलयः स्थानं तस्मिन् योगे

प्रसन्नवक्त्रं नलिनायतेक्षणं कदंबकिंजल्कपिशंगवाससम् लसन्महारत्नहिरण्मयांगदं स्फुरन्महारत्नकिरीटकुंडलम् ९ उन्निद्रहृत्पंकजकर्णिकालये योगेश्वरास्थापितपादपल्लवम् श्रीलक्ष्मणं कौस्तुभरत्नकंधरमम्लानलक्ष्म्या वनमालयाचितम् १० विभूषितं मेखलयांगुलीयकैर्महाधनैर्नूपुरकंकणादिभिः स्निग्धामलाकुंचितनीलकुंतलैर्विरोचमानाननहासपेशलम् ११ अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लसद्भ्रूभंगसंसूचितभूर्यनुग्रहम् ईक्षेत चिंतामयमेनमीश्वरं यावन्मनो धारणयाऽवतिष्ठते १२ ॥

९ श्वरैः आस्थापितौ पादपल्लवौ यस्य श्रीरेव लक्ष्म चिन्हं तद्युक्तं पामादिविहितो मत्वर्थीयो नप्रत्ययः कौस्तुभरत्नं कंधरायां यस्य अम्लाना लक्ष्मीः शोभा यस्याः तया वनमालया आचितं व्याप्तम् १० स्निग्धत्वादिविशिष्टैः कुंतलैर्विरोचमाने आनने यो हासः तेन पेशलं सुंदरम् ११ अदीनमुदारं यल्लीलया हसितम् तेन यदीक्षणं तस्मिन् उल्लसंतो ये भ्रूभंगाः भ्रूविक्षेपास्तैः संसूचितो भूरिरनुग्रहो येन चिंतामयं चिंत

अस्यैव ध्यानमाह एकैकश इति अनुभावयेत् ध्यायेत् पद्म्ज्जिनम् अयत्नतः स्फुरितं पादगुल्फादिस्थानम
वयव स्त्रत्पे क्त्वा परं परं जंघाजान्वादि धारयेत् ध्यायेत् शुद्ध्यति तस्मिन् निश्चला भवति १३ पूर्वोक्तवैराज
धारणाया एतद्धारणां गल्माह यावदिति परे ब्रह्मादयः अवरे यस्मात्कुतः विश्वेश्वरे द्रष्टरि ननु ह्येवं चैतन्यध
नत्वात् भक्तियोगः प्रेमलक्षणः क्रियावसाने आवश्यककर्मानुष्ठानानन्तरम् अनेनकर्मणि भक्तियोगपर्यन्तमे

एकैकशोंगानि धियाऽनुभावयेत्पादादि यावद्धसितं गदाभृतः जितं जितं स्थानमपो
ह्य धारयेत्परं परं शुध्यति धीर्यथा यथा १३ यावन्न जायेत परावरे स्मिन्विश्वेश्वरे
द्रष्टरि भक्तियोगः तावत्स्थवीयः पुरुषस्य रूपं क्रियावसाने प्रयतः स्मरेत १४॥
स्थिरं सुखं चासनमास्थितो यतिर्यदा जिहासुरिममंग लोकम् काले च देशे च
मनो न सज्जयेत्प्राणं नियच्छेन्मनसा जितासुः १५ ॥ ॐ वेत्युक्तम् प्रयतः नियमतत्परः।

१४ एवं तावदासन्नमृत्योः पुंसः कृत्यमुक्तं इदानीं तस्यैव स्वयं देहं त्यक्तुमिच्छतः कृत्यमाह स्थिरमिति सा
र्द्धैश्चतुर्भिः अंग हे राजन् एवंभूतो यतिर्यदा इमं लोकं देहं जिहासुः हातुमिच्छति तदा देशे पुण्यक्षेत्रे काले च
उत्तरायणादौ मनो न सज्जयेत् संगं न प्रापयेत् न देशकालौ योगिनः सिद्धिहेतू किंतु योग एवेति दृढनिश्चयो भू
त्वा स्थिरं सुखकरं चासनमास्थितः प्राणं नियच्छेदित्यर्थः १५ ॥ १५ ॥ ॐ ॥

एतांबुद्धिं क्षेत्रज्ञे बुद्ध्याद्रष्टरि निनयेत् तंच क्षेत्रज्ञम् आत्मनि शुद्धे तंच शुद्धमात्मानं आत्मैवाह मिति आत्मनि शुद्धे ब्रह्मणि अवरुध्य एकीकृत्य लब्धोपशांतिः प्राप्तनिर्वृतिः सन् कृत्यादुपरमेत् ततः परं प्राप्याभावात् १६ तदेवाह नयत्रेति यत्रात्मस्वस्वरूपे कालोन प्रभुः किमपिकर्तुंनसमर्थः अतएवदेवाः नप्रभवंतीत्याह अनिमिषांदेवानां परः प्रभुः कालोपियत्रनप्रभुः तत्रकुतोनुदेवाः प्रभवेयुः देवनियम्यानांतुजगतांप्राणि

मनःस्वबुध्याऽमलया नियम्य क्षेत्रज्ञ एतां निनयेत मात्मनि आत्मानमात्मन्य।
वरुध्य धीरो लब्धोपशांतिर्विरमेत कृत्यात् १६ नयत्रकालोऽनिमिषांपरः प्रभुः
कुतोनुदेवाजगतांयईशिरे नयत्रसत्वंनरजस्तमश्चनवैविकारोनमहान्प्रधान
म् १७ परंपदंवैष्णवमामनंतितद्यन्नेतिनेतीत्यतदुत्सिसृक्षवः विसृज्यदौरात्म्य।
मनन्यसौहृदाहृदोपगुह्याहर्पदंपदेपदे १८ ॥

७ नांकावार्त्तेत्याह जगतामिति कुतोनप्रभवंतिहृत्यपेक्षायां निरूपाधित्वादित्याह नयत्रेति यद्वा जगत्कारणान्यपिनयस्यसृष्ट्यादौ प्रभवंतीत्याह नयत्रेति विकारोहंकारः १७ निरुपाधित्वंकुतइत्यत आह परमिति यद्यस्मात् अतत् आत्मव्यतिरिक्तं नेत्तिनेतीत्येव मुत्सृष्टमिच्छवोदौरात्म्यंदेहाद्यात्मकत्वं विसृज्य अर्हस्य पूज्यस्य श्रीविष्णोः परंपदं क्षणे क्षणे हृदाउपगुह्य आश्लिष्य नान्यस्मिन्सौहृदंयेषां तथाभूताः संतः तद्वैष्णवं पदं अतएव परं सर्वतः श्रे

तस्मादित्थंब्रह्मत्वेनव्यवस्थितोमुनिरुपरमेत् तुशब्देनयदिप्रयास्यन्नितिवक्ष्यमाणात्मकामाद्विशेषउ-
क्तः नमाह विज्ञायते अनेनेतिविज्ञानंशास्त्रंतेनजातादृक्ज्ञानंतस्यवीर्यबलंतेनसुरंधिताः विहिंसिताः
आशयाविषयवासनायस्यसः अथवाविज्ञानंब्रह्मज्ञानंतदेवदृग्वीर्यंसामर्थ्यंयस्यसः इदानींतस्यदेह-
त्यागप्रकारमाह सार्द्धाभ्यांस्वपार्ष्णिनापादमूलेन गुदंमूलाधारमापीड्यनिरुध्यअनिलंप्राणंउन्नमयेत्।

इत्थंमुनिस्तूपरमेद्व्यवस्थितोविज्ञानदृग्वीर्यसुरंधिताशयः स्वपार्ष्णिनापी-
ड्यगुदंततोऽनिलंस्थानेषुषट्सून्नमयेज्जितक्लमः १९ नाभ्यांस्थितंहृद्यधि-
रोप्यतस्मादुदानगत्योरसितंनयेन्मुनिः ततोऽनुसंधायधियामनस्वीस्वतालु-
मूलंशनकैर्नयेत २० तस्माद्भ्रुवोरंतरमुन्नयेतनिरुद्धसप्तायतनोऽनपेक्षः स्थि-
त्वामुहूर्तार्द्धमकुंठदृष्टिर्निर्भिद्यमूर्द्धन्विसृजेत्परंगतः २१॥ ऊर्द्ध्वंनयेत् जितःक्लमो-
येनषट्सुस्थानेषुनाभ्यादिषु १७ नाभ्यांमणिपूरकेस्थितंहृदिअनाहतचक्रेअधिरोप्यउरसिकंठादधो-
देशेस्थितेविशुद्धिचक्रेमनस्वीजितचित्तःस्वतालुमूलंतस्यैवचक्रस्याग्रदेशंततोब्रह्मधागमनसंभवात्
शनकैरित्युक्तम् २० तस्माद्भ्रुवोरंतरमाज्ञाचक्रंनिरुद्धानिश्रोत्रेनेत्रेनासिकेमुखंचेति एवंसप्तायतनानि
प्राणमार्गायेनसः अनपेक्षश्चेत्परंब्रह्मगतः सन्मूर्द्धन्मूर्द्धनिब्रह्मरंध्रेनिर्भिद्यदेहमिंद्रियाणिचविसृजेत् २१

सद्योमुक्तिमुक्त्वाक्रममुक्तिप्रकारमाह यदीति दशभिः यदितुपारमेष्ठ्यंपदंप्रयास्यन् भवतिवैहायसानां खेचराणां सिद्धानांयद्विहारंक्रीडास्थानम् कीदृशम् अष्टावाधिपत्यानिअणिमाद्यैश्वर्याणियस्मिन् वर्ग पिप्रयास्यन् चेत्गुणसंनिवायेगुणसमुदायरूपेब्रह्मांडेसर्वत्रेत्यर्थः नहिदेहत्यागावसरेमनश्चेंद्रियाणिच नत्यजेत्किंतुतैःसहैवतत्तल्लोकभोगार्थंगच्छेत् २२ यतःकर्मगतिवन्नयोगगतिःपरिच्छिन्नेत्याह योगेश्व

यदिप्रयास्यन्नृपपारमेष्ठ्यंवैहायसानामुतयद्विहारम् अष्टाधिपत्यंगुणसन्नि
वायेसहैवगच्छेन्मनसेंद्रियैश्च २२ योगेश्वराणांगतिमाहुरंतर्बहिस्त्रिलोक्याः
पवनांतरात्मनाम् नकर्मभिस्तांगतिमाप्नुवंतिविद्यातपोयोगसमाधिभाजाम्
२३ वैश्वानरंयातिविहायसागतःसुषुम्णयाब्रह्मपथेनशोचिषा विधूतकल्को
ऽथहरेरुदस्तात्प्रयातिचक्रंनृपशैशुमारम् २४ ॥ ४ राणांत्रिलोक्याअंतश्चबहिश्चमह

र्लोकादिषुब्रह्मांडाद्बहिश्चगतिमाहुः अत्रहेतुः पवनस्यान्तःआत्मालिंगशरीरंयेषामिति विद्याउपास
ना तपोभगवद्धर्मःयोगोऽष्टांगःसमाधिर्ज्ञानंतान्येभजंतितेषांयागतिस्ताम् २३ तामाह वैश्वानरइत्यष्ट
भिः विहायसाआकाशेनतत्रचब्रह्मलोकपथेनगतःसन्प्रथमंवैश्वानरं अग्न्यभिमानिनीदेवतांयाति
केनोपायेनसुषुम्णयानाड्यासाचदेहाद्बहिरपिवितनास्तीत्याह शोचिषाज्योतिर्मयाविधूतःत्यक्तःकल्को
मलोयेनसः॥

काप्यसज्जमानइत्यर्थः उदस्तात् उपरिष्टाद्वर्त्तमानंहरेः संबंधितारारूपंनारायणाधिष्ठितमित्यर्थः शैशुमा
रंचक्रंपंचमस्कंधेवक्ष्यमाणंशिशुमाराश्रयम् ज्योतिश्चक्रचक्रस्थानानिआदित्यादिध्रुवांतानिपदानिप्र
तियातीत्यर्थः २४ तद्विष्णोश्चक्रंविश्वस्यनाभिंसूर्याद्याश्रयभूतम् आविष्टलिंगत्वान्नाभिशब्दस्यनषंढत्वम्
अतिवर्त्यअतिक्रम्यपरतःस्वर्गिणांगत्यभावादेकएवनिर्मलेनलिंगशरीरेणब्रह्मविदांस्थानंअन्यैर्नमस्कृ
तंमहर्लोकमुपैतियद्यस्मिन्विबुधाःमहाकल्पायुषोभृग्वादयः २५ अथोअनंतरंकल्पांतेसविश्वंत्रैलोक्य

तद्विश्वनाभिंत्वतिवर्त्यविष्णोरणीयसाविरजेनात्मनैकः नमस्कृतंब्रह्मविदा
मुपैतिकल्पायुषोयद्विबुधारमंते २५ अथोअनंतस्यमुखानलेनदंदह्यमानं
सनिरीक्ष्यविश्वम् निर्यातिसिद्धेश्वरजुष्टधिष्ण्यंयद्द्वैपरार्ध्यंतदुपारमेष्ठ्यम् २६
नयत्रशोकोनजरानमृत्युर्नार्तिर्नचोद्वेगऋतेकुतश्चित्॥ ॐम् अतिशयेनदह्यमा

नंनिरीक्ष्यतन्नाप्यूष्मप्राप्तेः यत् द्वैपरार्द्धस्यापितत्पारमेष्ठ्यंपदंप्रतिनिर्यातिसिद्धेश्वरैर्जुष्टानिधिष्ण्या
निविमानानियस्मिन्तत् उद्इति श्रेष्ठ्यंसूचितं २६ तदेवाह नयत्रेति आर्त्तिःदुःखम् उद्वेगोभयंकिंतुचि
त्ततोहेतोः यद्दुःखंअदः ऋतेतदेकंविनातत्कुतोभवति अनिदंविदांइदंभगवतोध्यानमजानतांप्राणिनां
दुरंतदुःखोयःप्रभवोजन्मतस्यान्वनुदर्शनात्तेषांकृपया यद्वाचित्ततोदोमनःपीडेतियत् तत्विनाकुतश्चि
दपिभयशोकादयोनसंतीति तत्रब्रह्मलोकंगतानांत्रिविधागतिः येषुरायोत्कर्षेण गताःतेकल्पांतरेपुण्यता

ये तु हिरण्यगर्भाद्युपासनाबलेन गताः ते ब्रह्मणा सह मुच्यंते ये तु भगवदुपासकाः ते स्वेच्छया ब्रह्मांडं भि-
त्त्वा वैष्णवपदमारोहंति २७ तत्र प्रस्तुतस्य भगवद्भक्तस्य ब्रह्मांडभेदनप्रकारमाह तत इत्यादिना तत्रेयं प्र-
क्रिया ईश्वराधिष्ठितायाः प्रकृतेः केनचिदंशेन महत्तत्त्वं भवति तस्यांशेनाहंकारः तस्यांशेन शब्दतन्मात्रद्वा-
रा नभः तस्यांशेन स्पर्शतन्मात्रद्वारा वायुः तस्यांशेन रूपतन्मात्रद्वारा तेजः तस्यांशेन रसतन्मात्रद्वारा आपः।
तदंशेन गंधतन्मात्रद्वारा पृथ्वी तैश्च मिलितैश्चतुर्दशभुवनात्मकं विराट्शरीरं तस्य च पंचाशत्कोटियोजन

यच्चित्ततोदः कृपयाऽनिदंविदां दुरंतदुःखप्रभवानुदर्शनात् २७ ततो विशेषं प्र-
तिपद्य निर्भयस्तेनात्मनाऽपोऽनलमूर्त्तिरत्वरम्। ज्योतिर्मयो वायुमुपेत्य काले
वाय्वात्मना खं बृहदात्मलिंगम् २८ घ्राणेन गंधं रसनेन वै रसं रूपं तु दृष्ट्या श्व-
सनं त्वचैव श्रोत्रेण चोपेत्य नभोगुणत्वं प्राणेन चाकूतिमुपैति योगी २९॥

विशा-
लस्य पृथिव्येवांडकटाह विशेषशब्दवाच्या शतकोटियोजनविशालं प्रथमावरणं पंचाशत्कोटिविशाला-
मित्येके ततश्चावादीनां येऽपरिणता अंशाः तान्येवोत्तरोत्तरं दशगुणान्यावरणानि अष्टमं तु प्रकृत्यावरणं व्या-
पकमेव तदेवं स्थिते पृथिव्याद्यावरणभेदप्रकारः कथ्यते ततो विशेषं प्रतिपद्य लिंगदेहेन पृथिव्यात्मतां प्रा-
प्येत्यर्थः एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं निर्भयः कथं यास्यामीति शंकाशून्यः तेनात्मना पृथ्वीरूपेण तन्निरंतरा अपः प्र-
तिपद्य अत्वरन् त्वरामकुर्वन् तत्तदात्मत्वेन क्लेदादाहाविशंकाभावात् यथेष्टं भोगान् भुंजान इत्यर्थः एवं ज्योति

रामूकालेभोगावसानंत्वहत आत्मनोलिंगंपरमात्ममूर्तित्वेनोपासनेषूक्तम् यद्वावेदशब्दात्ममूर्त्तिनातस्य
प्रमापकमिति २८ इंद्रियार्थानांभूतसूक्ष्माणामतिक्रममाह घ्राणेनाधिष्ठितेनगंधमुपेत्य श्वसनंस्पर्शंनंनभो
गुणत्वंशब्दात्मतांप्राणेनतत्तत्कर्मेंद्रियेण आकूतिंतत्तत्क्रियाम् २९ तदेवंस्थूलसूक्ष्मभूतातिक्रममुक्त्वातदा
वरणभूताहंकारप्राप्त्यामहदादिप्राप्तिमाह संयोगीविकार्यंसंसाद्यविज्ञानतत्त्वंयाति विविधंकार्यमस्येतिविका
र्योहंकारः सत्रिविधः तामसोराजसःसात्त्विकइति तत्रतामसाज्जडानिभूतसूक्ष्माणिजायंतेराजसात् बहिर्मुखा

सभूतसूक्ष्मेंद्रियसन्निकर्षंमनोमयंदेवमयंविकार्यम् संसाद्यगत्यासहतेनया।
तिविज्ञानतत्त्वंगुणसन्निरोधम् ३० तेनात्मनात्मानमुपैतिशांतमानंदमानंदमयो
ऽवसाने एतांगतिंभागवतींगतोयःसवैपुनर्नेहविषज्जतेंग ३१ एतेसृतीतेनृपवे।
दगीतेत्वयाऽभिपृष्टेहसनातनेच॥ ५७ निदशेंद्रियाणि सात्त्विकान्मनइंद्रियदेवताश्चतेषांलयश्च
तत्तदहंकारेतत्रभूतसूक्ष्माणामिंद्रियाणांचसन्निकर्षंलयस्थानंतामसंराजसंच मनोमयंदेवमयंचसात्त्वि
कंप्राप्यगत्याएवंगमनेनतेनाहम् कारेणसहविज्ञानतत्त्वंमहत्तत्त्वंयातिततःगुणानांसन्निरोधोलयोयस्मिन्त
त्प्रधानंयाति ३० तेनात्मनाप्रधानरूपेणनंदमयःसन्नुपाधीनामवसानेशांतमविकृतमानंदंपरमात्मानमुपे
ति नविसज्जतेनावर्त्ततइत्यर्थः ३१ सृतीमार्गौप्रकारावित्यर्थः हेनृप अनपेक्षोनिर्भिद्यमूर्द्धंविसृजेत् परंगत।
इतियासद्योमुक्तिःसैकासृतिःयदिप्रयास्यन्नित्यादिनाक्रममुक्तिश्चद्वितीयासृतिःएतेसृतीवेदेनगीतेउक्ते॥ ३२॥

नतुस्वोत्सेक्षिते नत्रयदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेऽस्यहृदिश्रिताः अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतइ
तिसद्योमुक्तिः तेऽर्चिरभिसंभवंतीत्यादिनाक्रममुक्तिश्चवेदेनोक्ता यद्वानकर्मभिस्तांगतिमाप्नुवंतीतिदक्षि
णमार्गस्यापिसूचितत्वादेतेसृतीइतिवचनंत्वयाभिपृष्टेयच्छ्रोतव्यमित्यादिप्रश्नेनार्थान्मुक्तिविषयेद्वेअपिसृ
तीपृष्टे ब्रूहियद्वाविपर्ययमितिदक्षिणमार्गोप्यर्थात्पृष्टः एवंत्वयाचयेपृष्टेएतेसृतीइत्यन्वयः ३२ सनि संसरतः
पुंसोबहवोमोक्षमार्गास्तपोयोगादयः समीचीनस्त्वयमेवेत्याह नहीति यतोऽनुष्ठिताद्भक्तियोगोभवेत् अतोऽ

**येवैपुराब्रह्मणआहपृष्टआराधितोभगवान्वासुदेवः ३२ नह्यतोऽन्यः शिवःपं
थाविशतःसंसृताविह वासुदेवेभगवतिभक्तियोगोयतोभवेत् ३३ भगवान्ब्र
ह्मकार्त्स्न्येनत्रिरन्वीक्ष्यमनीषया तदध्यवस्यत्कूटस्थोरतिरात्मन्यतोभवेत् ३४
भगवान्सर्वभूतेषुलक्षितःस्वात्मनाहरिः॥**

ऽन्यः शिवःसुखस्वरूपोनिर्विघ्नश्चनास्त्येव
३३ कुतएतदतआह भगवान्ब्रह्माकूटस्थः निर्विकारः एकाग्रचित्तःसन्नित्यर्थः त्रिस्त्रीन्वारान् कार्त्स्न्येन
साकल्येनब्रह्मवेदंअन्वीक्ष्यविचार्ययतः आत्मनिहरौरतिर्भवेत् तदेवमनीषयाअध्यवसत् निश्चितवान्।
३४ नन्वनुभूतेऽर्थेरतिर्भवति अननुभूतेतुभगवतिकथंरतिःस्यात्तत्राह भगवान्लक्षितः दृष्टः कथंस्वात्मना
क्षेत्रज्ञांतर्यामितयाकैर्दृश्यैर्बुध्यादिभिः तदेवद्वेधादर्शयति दृश्यानांजडानांदर्शनंस्वप्रकाशंद्रष्टारंविनानघट
तइत्यनुपपत्तिमुखेनलक्षणैः स्वप्रकाशांतर्यामिलक्षणैः॥ छ ॥ ॥ छ ॥ रामः॥

तथाबुध्यादीनिकर्त्तृप्रयोज्यानिकरणत्वाद्वात्यादिवदितिव्याप्तिमुखेनानुमापकैः स्वतंत्रश्चकर्त्तेत्येवमी
श्वरसिद्धिः ३५ यच्छ्रोतव्यमित्यादिप्रश्नोत्तरमुपसंहरतितस्मादिति ३६ श्रवणादिफलमभिनयेनाह पिबं
तीति सनामात्मनः आत्मत्वेन प्रकाशमानस्य कथैवामृतं विषयैर्विदूषितमलिनीकृतमाशयंपुनंतिशोधयं
तितेतस्य चरणपद्मांतिकं श्रीविष्णुपदंव्रजंति ३७ ॥ इतिद्वितीयस्कंधेटीकायांद्वितीयोध्यायः २ तृतीयेवि

दृश्यैर्बुध्यादिभिर्द्रष्टालक्षणैरनुमापकैः ३५ तस्मात्सर्वात्मनाराजन्हरिः सर्वत्र
सर्वदा श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्चस्मर्त्तव्योभगवान्नृणाम् ३६ पिबंतियेभगवत
आत्मनः सतांकथामृतंश्रवणपुटेषुसंभृतम् पुनंतितेविषयविदूषिताशयंव्र
जंतितच्चरणसरोरुहांतिकम् ३७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेपु
रुषसंस्थावर्णनंनामद्वितीयोऽध्यायः २ ॥ श्रीशुकउवाच एवमेतन्निगदितंपृष्टवा
न्यद्भवान्मम नृणांयन्म्रियमाणानांमनुष्येषुमनीषिणाम् १ ॥ ऽऽ ष्णुभक्त्येस्तुवैशिष्ट्यंश

एवतोमुने भक्त्युद्रेकेणतत्कर्मश्रवणादरईर्यते १ इदानीमन्यदेवताभजनस्यापिपुत्रादिभजनवदेवतुच्छ
फलत्वेनहेयत्वं वक्तुं पूर्वोक्तमनुवदति एवमिति त्वमेतिमांकदाचिद्दैवयोगेनमनुष्यत्वंप्राप्तेषुजीवेषुमनीषि
णस्तेषांतत्रापियेम्रियमाणास्तेषांविशेषतएवमेतद्धरिःहरिकथाश्रवणादिकंनिगदितं विहितमित्यर्थः १ ॥

कामफलप्राप्त्यर्थमन्येषां भजनमाह ब्रह्मण स्पतिं वेदपतिं ब्रह्माणम् इंद्रियपाटवकामस्त्विंद्रम् प्रजाप
तीन् दक्षादीन् २ मायां दुर्गां विभावसुं अग्निं वसुकामः धनार्थी वीर्यं प्रभावस्तत्कामो वीर्यवान् वसून् रुद्रान्
यजेत् ३ अन्नाद्यं भोज्यं भक्ष्यं च अदितेः सुतान् द्वादशादित्यान् विशां देशस्थ प्रजानां स्वाधीनतामिच्छन् सा।

ब्रह्मवर्च्चसकामस्तु यजेत ब्रह्मणस्पतिम् इंद्रमिंद्रियकामस्तु प्रजाकामः प्र।
जापतीन् २ देवीं मायां तु श्रीकामस्तेजस्कामो विभावसुम् वसुकामो वसून् रु।
द्रान्वीर्यकामोऽथ वीर्यवान् ३ अन्नाद्यकामस्त्वदितिं स्वर्गकामोऽदितेः सुतान्॥
विश्वान्देवान् राज्यकामः साध्यान्संसाधको विशाम् ४ आयुःकामोऽश्विनौ देवौ पु।
ष्टिकाम इलां यजेत् प्रतिष्ठाकामः पुरुषो रोदसी लोकमातरौ ५ रूपाभिकामो गं।
धर्वान्स्त्रीकामोऽप्सर उर्वशीम् आधिपत्यकामः सर्वेषां यजेत परमेष्ठिनम् ६ य।
ज्ञं यजेद्यशःकामः कोशकामः प्रचेतसम् विद्याकामस्तु गिरिशं दांपत्यार्थ उमां स
तीम् ७।

ध्यान् यजेत् ४ इलां पृथ्वीं प्रतिष्ठा स्थानादप्रच्युतिः रोदसी द्यावाभूमी ५ अप्सरा अप्सरसो उर्वशी।
चताम् ६ यज्ञं यज्ञोपाधिं विष्णुम् कोशो वसुसंचयः वसुकाइ इत्यत्र धनमात्रमिति भेदः दांपत्यमन्योन्य
प्रीतिः तदेवार्थो यस्य सः ७ ॥ श्रीरामचंद्रः ॥ रामः १२

धर्मार्थः धर्मकामः उत्तमश्लोकोपाधिं विष्णुम् तंतुं तन्वन् संतानवृद्धिमन्विच्छन् रक्षा बाधानिवृत्तिः तत्का
मः पुण्यजनान् यक्षान् ओजो बलं तत्कामः मरुद्गणान् देवान् ॰ राज्यं राजत्वं तत्कामो मनून् देवान् मन्वंतर
पालान् राज्ञः कर्म राज्यं तत्कामो विप्रान् देवानिति विशेषः अभिचरन् शत्रुमरणमिच्छन् निर्ऋतिं राक्षसम्
कामकामः भोगेच्छुः अकामः वैराग्यकामः पुरुषं परं प्रकृतिरेकोपाधिमीश्वरम् ९ अकामः एकांतभक्तः

धर्मार्थ उत्तमश्लोकं तंतुं तन्वन्पितॄन्यजेत् रक्षाकामः पुण्यजनानोजस्कामो मरु
द्गणान् ॰ राज्यकामो मनून्देवान्निर्ऋतिं त्वभिचरन्यजेत् कामकामो यजेत्सो
मम कामः पुरुषं परम् ९ अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः तीव्रेण
भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् १० एतावानेव यजतामिह निःश्रेयसोदयः भग
वत्यचलो भावो यद्भागवतसंगतः ११ ज्ञानं यदाप्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्रमात्मप्र
सादउत यत्र गुणेष्वसंगः ॥ ॥ उक्तानुक्तसर्वकामो वा पुरुषं पूर्णं निरुपाधिं १० पूर्वोक्तनानादेव
तायजनस्यापि संयोगपृथक्त्वेन भक्तियोगफलत्वमाह एतावानिति इंद्रादीनपि यजताम् इह तत्तत् यजनेन
भागवतानां संगतो भगवत्यचलो भावो भक्तिर्भवतीति यत् एतावानेव निःश्रेयसस्य परमपुरुषार्थस्योदयः ला
भः अन्यत्तु सर्वं तुच्छमित्यर्थः ११ भागवतसंगत इत्यनेन सूचितां हरिकथारतिं स्तौति ज्ञानमिति यत् ॥ ॥

३

भा०द्वि० यासु कथासु ज्ञानंभवति कीदृशम् आसर्वतः प्रतिनिवृत्तम् परतंगुणोर्मीणां रागादीनांच कं समूहोयस्मा
टी० त्तत् उत अनंतरं तद्धेतुरात्मप्रसादश्च यत्र यासु मनः प्रसादहेतुः गुणेषु विषयेषु असंगो वैराग्यंच उभयत्रेति पाठेइ
१३ हामुत्रच गुणेष्वसंगः कैवल्यमिं वसंमतः पंथा यो भक्तियोगः निर्वृतः श्रवणसुखेन अन्यत्रानिर्वृतइतिवाता

कैवल्यसंमतपथस्त्वथभक्तियोगः को निर्वृतो हरिकथासु रतिं न कुर्यात् १२ शौ
नकउवाच इत्यभिव्याहृतंराजानिशम्यभरतर्षभः किमन्यत्पृष्टवान्भूयोवै-
यासकिमृषिंकविम् १३ एतच्छुश्रूषतांविद्वन्सूतनोऽर्हसिभाषितुम् कथाहरि-
कथोदर्काः सतांस्युःसदसिध्रुवम् १४ सवैभागवतोराजापांडवेयोमहारथः बा-
लक्रीडनकैःक्रीडन्कृष्णक्रीडांयआददे १५ वैयासकिश्चभगवान्वासुदेवपरा-
यणः उरुगायगुणोदाराः सतांस्युर्हिसमागमे १६ आयुर्हरतिवैपुंसामुद्यन्नस्तंच

यन्नसौ।

सु हरिकथासु को रतिं न कुर्यात् १२ अभिव्याहृतमुक्तम् ऋषिं परब्रह्मदर्शिनम् कविं श-
ब्दब्रह्मनिष्णातम् १३ श्रवणेच्छायां हेतुः हरिकथा एव उदर्कः उत्तरफलं यासु ताः कथाः सतां भागवतानां सदसि
सभायां स्युः १४ एतत्संपंचयति सवाइति द्वाभ्याम् कृष्णपूजादिरूपां क्रीडां यः स्वीकृतवान् १५ उरुगायस्य हरेर्गुणैः ए-
उदाराः महत्यः कथाः स्युः १६ किंच वृथैव क्षीयमाणमायुर्हरिकथया सफलं कुर्वित्याशयेनाह त्रिभिः आयुरिति ॥६॥ १३

०

असौसूर्यः उद्यन् उद्गच्छन् अस्तमदर्शनं चयन् गच्छन् यत येन क्षणो नीतः तस्य आयुः ऋते वर्ज्जयित्वा स्थैवह रति १७ ननु जीवनमेव तेषामायुषः फलमस्ति तत्राह तरवइति ननु तेषां श्वासो नास्ति तर्हि भस्त्राः चर्मकोशाः न नु तासामाहारादिकं नास्ति तत्राह नखादंतिनाश्नंतिनमेहंतिरेतः सेकं मैथुनं न कुर्वंति किं उत्त अपि नराकारं पशुं मत्वाह अपरेइति १८ तदेवाह श्वादिभिः संस्तुतः सदृशी निरूपितः यस्य कर्णपथं कदाचिदपि नागतः सः अवज्ञा

तस्यर्त्ते यत्क्षणो नीत उत्तमश्लोकवार्त्तया १७ तरवः किं न जीवंति भस्त्राः किं न श्व

संत्युत न खादंति न मेहंति किं ग्रामपशवो परे १८ श्वविड्वराहोष्ट्रखरैः संस्तुतः पुरु

षः पशुः न यत्कर्णपथोपेतो जातु नाम गदाग्रजः १९ बिले वतोरुक्रमविक्रमान्येन

शृण्वतः कर्णपुटे नरस्य जिह्वासती दार्दुरिकेव सूत न चोपगायत्युरुगायगाथाः २०

भारः परं पट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमांगं न नमेन्मुकुन्दम् शावौ करौ नो कुरुतः सपर्यां

हरेर्लसत्कांचनकंकणौ वा २१ ॥ २१ ॥ स्पदत्वात् श्वभिः कश्मलविषयासक्तत्वाद्विड्वराहैर्या मस्कूकरैः कंदकवत् दुःखरविषयासक्तत्वादुष्ट्रैः भारवाहित्वात्खरैस्तुल्य इत्यर्थः १९ तस्यांगानि च निष्फलानी त्याह बिलेइति पंचभिः वतेतिखेदे न शृण्वतः अशृण्वतो नरस्य ये कर्णपुटे ते बिले वृथारंध्रे न चेदुपगायति तस्य जिह्वा असती दुष्टा दर्दुरो भेकस्तदीया जिह्वेव २० पट्टवस्त्रेण उष्णीषेण किरीटेन च जुष्टमपि शिरोयदि न नमेत्

नर्हिकेवलंभारएव शवोमृतकः नलकरतुल्यौलसती कांचनकंकणेययोस्तौ अप्यर्थेवाशब्दः २१ येनयेनविष्णोर्मूर्तीर्ननिरीक्षेनेतेवर्हायितेमयूरपिच्छनेत्रतुल्ये द्रुमवज्जन्मभजतइतितथा वृक्षमूलतुल्याविर्यर्थः २२ नाभिलभेत् अभितोनस्पृशेत् नधारयेत् श्रीविष्णुपद्याः श्रीविष्णुपदलग्नायाः नवेदेति अवघ्रायनाभिनंदेदि

बर्हायितेतेनयनेनराणांलिंगानिविष्णोर्ननिरीक्षतोये पादौनृणांतौद्रुमजन्मभाजौक्षेत्राणिनानुव्रजतोहरेर्यौ २२ जीवन्शवोभागवतांघ्रिरेणुंनजातुमर्त्योभिलभेतयस्तु श्रीविष्णुपद्यामनुजस्तुलस्याःश्वसन्शवोयस्तुनवेदगंधम् २३ तदश्मसारंहृदयंवतेदंयद्गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः नविक्रियेताथयदाविकारोनेत्रेजलंगात्ररुहेषुहर्षः २४ अथाभिधेह्यंगमनोनुकूलंप्रभाषसेभागवतप्रधानः यदाहवैय्यासकिरात्मविद्याविशारदोनृपतिंसाधुपृष्टः २५ ॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेतृतीयोऽध्यायः ३ ॥ ॥ श्रीकृष्णपरमात्मनेनमः ॥ ६ ॥

त्यर्थः २३ अश्मवत्सारोबलंकाठिन्यंयस्यविक्रियालक्षणमाह अथेति गात्ररुहेषुरोमसुहर्षःउद्गमः २४ यस्माद्भक्तस्यसर्वमेतद्ब्रूयर्थमनसोनुकूलंचप्रियंब्रूषे अयअतःसाधुपृष्टःसन् वैयासकिर्नृपतिंप्रतियदाहतदभिधेहीति २५ ॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेटीकायांतृतीयोध्यायःसमाप्तः ३ ॥ ॥ ७ ॥

तुर्ये परीक्षिता पृष्टं सृष्ट्यादि हरिचेष्टितम् शुकेन ब्रह्मतत्सूत्रसंवादेनोपवर्ण्यते १ राज्ञः प्रश्नं कथयितुं तस्य प्राक्
नीं स्थितिमाह चतुर्भिः वैयासकेः शुकस्य इति एवंभूतम् आत्मनस्तत्त्वस्य निश्चयो यस्मात् तद्वचः उपधार्य आ
कलय्य सतीं कृष्ण एव सेव्यो नान्य इत्येवंभूताम् १ आत्मा देहः पशवो गजादयः २ इममेवार्थं हरिलीलालक्षणम्

सूत उवाच वैयासकेरिति वचस्तत्त्वनिश्चयमात्मनः उपधार्य मतिं कृष्णे औत्तरेयः
सतीं व्यधात् १ आत्मजायासुतागारपशुद्रविणबन्धुषु राज्ये चाविकले नित्यं वि-
रूढां ममतां जहौ २ पप्रच्छ चेममेवार्थं यन्मां पृच्छथ सत्तमाः कृष्णानुभावश्रवणे
श्रद्दधानो महामनाः ३ संस्थां विज्ञाय संन्यस्य कर्म त्रैवर्गिकं च यत् वासुदेवे भगव
ति आत्मभावं दृढं गतः ४ राजोवाच समीचीनं वचो ब्रह्मन्सर्वज्ञस्य तवानघ तमो
विशीर्यते मह्यं हरेः कथयतः कथाम् ५ भूय एव विवित्सामि भगवानात्ममायया ।
यथेदं सृजते विश्वं दुर्विभाव्यमधीश्वरैः ६ ॥ ६ ॥ २ ॥ श्रीरामः ॥

३ संस्थां मृत्युम् त्रैवर्गिकं धर्मार्थकामप्रधानम् संन्यस्य त्यक्त्वा आत्मभावं परप्रेम्णा भगवदात्मत्वं गतः प्राप्तः
सन् पप्रच्छ ४ मह्यं मम तमोऽज्ञानं विशीर्यते नश्यति तव कथयतः सतः अतः समीचीनम् ५ पुनश्च वेदितुमि
च्छामि इदं दुर्विभाव्यमवितर्क्यं विश्वं यथा सृजति ६ ॥ २ ॥

गोपायति पालयति संयच्छते संहरते पुरुशक्तिः बहुशक्तिमान् क्रीडन्यथाकरोति आत्मानं ब्रह्मादिरूपिणम् क्रीडयन् विकरोति विविधं करोति ७ । ८ एकः पुरुषरूपेण युगपत् जन्मभिः ब्रह्माद्यवतारैः क्रमशो वा यथा प्रकृतेर्गुणान् गृण्हाति ९ विचिकित्सितं संदिग्धम् शाब्दे ब्रह्मणि विचारेण निष्णातः परस्मिन्ननुभवे

यथा गोपायति विश्वं यथा संयच्छते पुनः यां यां शक्तिमुपाश्रित्य पुरुशक्तिः परः पुमान् आत्मानं क्रीडयन्क्रीडन्करोति विकरोति च ७ नूनं भगवतो ब्रह्मन्हरेरद्भुतकर्मणः दुर्विभाव्यमिवाभाति कविभिश्चापि चेष्टितम् ८ यथा गुणांस्तु प्रकृतेर्युगपत्क्रमशोपि वा बिभर्ति भूरिशस्त्वेकः कुर्वन्कर्माणि जन्मभिः ९ विचिकित्सितमेतन्मे ब्रवीतु भगवान्यथा शाब्दे ब्रह्मणि निष्णातः परस्मिंश्च भवान्खलु १० सूत उवाच इत्युपामंत्रितो राज्ञा गुणानुकथने हरेः हृषीकेशमनुस्मृत्य प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे ११ श्रीशुक उवाच नमः परस्मै पुरुषाय भूयसे सदुद्भवस्थाननिरोधलीलया ॥

न १० उपामंत्रितः प्रार्थितः प्रचक्रमे देवतागुरुनमस्कारादिरूपमुपक्रमं कृतवानित्यर्थः ११ तदेवाह त्रयोदशभिः परस्मै सर्वोत्तमाय तत्र हेतुः भूयसे अपरिमितमहिम्ने तद्दर्शयति सतः प्रपंचस्य उद्भवादिषु निमित्तभूतया लीलानया गृहीतं ब्रह्मादिरूपेण रजआदिशक्तित्रितयं येन तस्मै ॥ छी ॥ ४ ॥ २५

अंतर्भवाय अंतर्यामिणे अतएव सर्वांतरत्वात् अनुपलक्ष्यं वर्त्म यस्य १२ विचित्रफलदातृत्वमनुस्मरन्प्रण मति भूयः पुनश्च नमः सतां धर्मवर्त्तिनां वृजिनच्छिदे दुःखहंत्रे असतामधर्मशीलानामसंभवाय अनुद्भवहेत वे अखिलसत्वमूर्त्तये तत्तद्देवतादिरूपेण तत्तत्फलदायेत्यर्थः समयसत्वमूर्त्तये इति वा पुनरपि पूर्वोक्तो भय वैलक्षण्यमाह पारमहंस्ये प्रत्यक्निष्ठारूपे आश्रमे व्यवस्थितानां पुंसामनुमृग्यमतन्निरसेन पुनःपुनर्मृग्यंय

गृहीतशक्तित्रितयाय देहिनामंतर्भवायानुपलक्ष्यवर्त्मने १२ भूयो नमः सद्वृजि
नच्छिदे सतामसंभवायाखिलसत्वमूर्त्तये पुंसां पुनः पारमहंस्य आश्रमे व्यव
स्थितानामनुमृग्यदाशुषे १३ नमो नमस्तेऽस्त्वृषभाय सात्वतां विदूरकाष्ठाय मु
हुः कुयोगिनाम् निरस्तसाम्यातिशयेन राधसा स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्यते नमः १४
यत्कीर्त्तनं यत्स्मरणं यदीक्षणं यद्वंदनं यच्छ्रवणं यदर्हणम्॥ ६ ॥ २ ॥ ६ ॥

दात्मतत्त्वं तस्य दाशुषे दात्रे १३ सात्वतां भक्तानामृषभाय पालकाय कुयोगिनां भक्तिहीनानां विदूरा काष्ठा दि गपि यस्य दुर्ज्ञेयायेत्यर्थः तदेवं वैषम्यप्रतीतावपि निर्दोषत्वायाचिंत्यमैश्वर्यमाह निरस्तं साम्यमतिशयश्च यस्य यदपेक्षया अन्यस्य साम्यमतिशयश्च नास्ति तेन राधसा ऐश्वर्येण स्वधामनि स्वस्वरूपे ब्रह्मणि रममाणाय १४ सर्व साधनेभ्यो भक्तेः श्रैष्ठ्यमनुस्मरन्प्रणमति यत्कीर्त्तनमिति द्वाभ्याम् अर्हणं पूजनम्॥ ६ ॥ २ ॥ २ ॥

स्रुभद्रं मंगलं श्रवो यशो यस्य तस्मै १५ विचक्षणाः विवेकिनः यस्य चरणयोरुपसादनात् उपसत्तेर्भजनात् अंतरात्मनो मनसः उभयत्र इह च परत्र च संगं व्युदस्य निरस्य गतक्लमाः प्रयासरहिताः १६ भक्तिशून्यानां सर्वेषां धनवैफल्यं दर्शयन्नमति तपस्विन इति मनस्विनो योगिनः स्रुमंगलाः सदाचाराः यस्मिन्तप आद्यर्पणं विना

लोकस्य सद्यो विधुनोति कल्मषं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः १५ विचक्षणा यच्चरणोपसादनात्संगं व्युदस्योभयतोऽन्तरात्मनः विंदंति हि ब्रह्मगतिं गतक्लमास्तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः १६ तपस्विनो दानपरा यशस्विनो मनस्विनो मंत्रविदः सुमंगलाः क्षेमं न विंदंति विना यदर्पणं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः १७ किरातहूणांध्रपुलिंदपुल्कसा आभीरकंका यवनाः खसादयः येऽन्ये च पापा यदुपाश्रयाश्रयाः शुद्ध्यंति तस्मै प्रभविष्णवे नमः १८ स एष आत्मात्मवतामधीश्वरस्त्रयीमयो धर्ममयस्तपोमयः गतव्यलीकैरजशंकरादिभिर्वितर्क्यलिंगो भगवा

स्रुभद्रश्रवस इत्यस्यावृत्तिर्यशःश्रवणादेः प्राधान्यज्ञापनाय १७ भक्तेः परमशुद्धिहेतुत्वं दर्शयन्नाह किरातादयो ये पापजातयः अन्ये च ये कर्मतः पापरूपास्ते यदुपाश्रयाः भागवताः तदाश्रयाः संतः शुद्ध्यंति असंभावनाशंकां परिहरति प्रभविष्णवे प्रभवनशीलायेति १८ सर्वोपास्यत्वमनुस्मरन्प्रार्थयते स एष आत्मवतां धीराणामात्मा आ

णवीक्षणीयं लिंगं मूर्त्तिर्यस्य सः प्रसीदतु १९ ॥ ९ "सर्वपालकत्वमनुस्मरन्नाह श्रियइति गतिश्चसर्वापत्-
स्वरक्षकः २० ज्ञानप्रदत्वमनुस्मरन्नाह यदंघ्रीतिद्वाभ्याम् यस्यांघ्र्योरनुध्यानमेवसमाधिस्तेन धौतयाशोधि-
तया यथारुचंरुच्यनुसारेण सगुणनिर्गुणादिभेदैः यद्वा स्वप्रतिभायथामतीत्यर्थः २१ किंच पुराकल्पादौ अज-
स्यहृदिसतीसृष्टिविषयांस्मृतिं वितन्वतायेन प्रचोदिता सरस्वती तस्यमुखतः किल प्रादुरभूता स्वानिलक्षणा

श्रियः पतिर्यज्ञपतिः प्रजापतिर्धियांपतिर्लोकपतिर्धरापतिः पतिर्गतिश्चांधकवृ-
ष्णिसात्वतां प्रसीदतांमे भगवान्सतांपतिः २० यदंघ्र्यनुध्यानसमाधिधौतयाधिया-
नुपश्यंति हितत्वमात्मनः वदंति चैतत्कवयोयथारुचं समेमुकुंदो भगवान्प्रसीदता-
म् २१ प्रचोदितायेनपुरासरस्वती वितन्वताजस्यसतीं स्मृतिं हृदि स्वलक्षणाप्रादु-
रभूत्किलास्यतः समेऋषीणामृषभः प्रसीदताम् २२ भूतैर्महद्भिर्यइमाः पुरोविभु-
र्निर्वार्यशेते यदमूषु पूरुषः ॥ ,, निशिक्षाद्युक्तानियस्याः सा ऋषीणां ज्ञानप्रदानामृषभः श्रेष्ठः २२ इ-
दानीं स्ववाचंश्रोतृजनाल्हादिनीं शृंगारकरुणादिशोभां प्रार्थयते भूतैरिति समेवचांसि अलंकृषीष्ट अलंकरो-
तु अन्यस्यैव वसामन्येनालंकारासंभवमाशंक्य तस्यांतर्यामितामाविष्करोति योमहद्भिर्भूतैरिमाः पुनः शरीराणि
सृष्ट्वा अमूषुपूर्षंतर्यामितयाशेतेवसति अत्रपुरुषसमाख्यां प्रमाणयति यद्यस्मात्पुरुषइति अत एव यः एकाद-

मुंक्ते प्रकाशयति पालयतीति वा तदात्मनेपदमार्षं अत्र हेतुः यतः षोडशानामात्मा चेतयिता स्वार्थैकः नत्व
त्र्ज्जीवत्वमुच्यते प्रार्थनाविरोधात् २३ श्रीव्यासं नमस्करोति सौम्याः भक्ताः यस्यां मुखांबुरुहे आसवामक
रंदस्तम् २४ इदानीं प्रश्नस्योत्तरतया ब्रह्मनारदसंवादं प्रस्तौति एतदिति उत्पत्तिसमय एव वेदाः गर्भे यस्य सा
क्षाद्धरिर्यदाह २५ ॥ ॥इति श्रीभागवते महापुरा० द्वि० टि० चतुर्थोध्यायः ४ पंचमे नारदेनाथ पृष्टः सृष्ट्यादि वक्त्य

भुंक्ते गुणान्षोडश षोडशात्मकः सोलंकृषीष्ट भगवान्वचांसि मे २३ नमस्तस्मै भ
गवते वासुदेवाय वेधसे पपुर्ज्ञानमयं सौम्या यन्मुखांबुरुहासवम् २४ एतदेवा
त्मभू राजन्नारदाय विपृच्छते वेदगर्भोऽभ्यधात्साक्षाद्यदाह हरिरात्मनः २५ ॥ इ
ति श्रीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ४ ॐ ॥ श्रीनारद उवाच ॥
देवदेव नमस्तेस्तु भूतभावमपूर्वज तद्विजानीहि यज्ज्ञानमात्मतत्त्वनिदर्शनम्
१ यद्रूपं यदधिष्ठानं यतः सृष्टमिदं प्रभो ॥ ७जनः हरेर्लीलां विराट्सृष्टिं कालकर्मादिश

क्ति भिः १ नारदाय विपृच्छते वेदगर्भोऽभ्यधादित्युक्तं तत्र नारदप्रश्नमाह देवदेवेति हे भूतभावन अत ए
व सर्वेषां पूर्वजन्मनाद्ज्ञायते नेनेति ज्ञानं तत्साधनं यत् तद्विजानीहि विशेषेण ज्ञायते स्यर्थः कथंभूत आ
त्मतत्त्वं नितरां दृश्यते येन तत् १ उपलक्षणभूतं विश्वमेवात्मज्ञानं साधनम् अतस्तद्विशेषं पृच्छति यद्रूपंये

येनसृष्टंयत्संस्थंयस्मिन्लीयतेतत्परंयदधीनंयच्चेतियदात्मकंस्वतःस्वकारणतोवेत्यर्थः तस्यतत्त्वंयाथा-
र्थ्यंतत्त्वतोवद २ नजानामीतिनचवक्तव्यमित्याह सर्वमिति भूतंजातम् भव्यंजनिष्यमाणंभवत् वर्त्तमा-
नंजायमानंतेषांप्रभुर्यतः अतोविशिष्टेनज्ञानेनावसितंनिश्चितं ३ आस्तामिदम् आदौतावत्त्वामेवकथये-
त्याह यतोविज्ञानंयस्यकस्तवविज्ञानदइत्यर्थः यदाधारःकस्तवाश्रयःयत्परःयदधीनःयदात्मकःयत्स्वरू-

यत्संस्थंयत्परंयच्चतत्तत्त्वंवदतत्त्वतः २ सर्वंह्येतद्भवान्वेदभूतभव्यभवत्प्रभुः क-
रामलकवद्विश्वंविज्ञानावसितंतव ३ यद्विज्ञानोयदाधारोयत्परस्त्वंयदात्मकः
एकःसृजसिभूतानिभूतैरेवात्ममायया ४ आत्मन्भावयसेतानिनपराभावयन्
स्वयम् आत्मशक्तिमवष्टभ्यऊर्णनाभिरिवाक्लमः ५ नाहंवेदपरंत्वस्मिन्नाप-
रंनसमंविभो नामरूपगुणैर्भाव्यंसदसत्किंचिदन्यतः ६ ॥

पः ममतुत्वमेवस्वतंत्रः परमेश्वरइतिबुद्धिः तवतपश्चरणेनतुपरशंकयापृच्छामीत्याह सार्द्धैश्चतुर्भिः एकअसहायः ४ आत्मनि
भावयसेपालयसिस्वयमेवपराभवंप्रापयन् अक्लमः श्रमरहितः यथोर्णनाभिरात्मनएवशक्तिमवष्टभ्य।
सृजतितद्वत् ५ तस्मात् अहंतुअस्मिन्विश्वस्मिन्परंउत्तमम् अपरंअधमंसमंमध्यमंच तत्रापिनाममनु-
ष्यादिरूपंद्विपदत्वादिगुणःशुक्लत्वादिभिर्भाव्यंसाध्यम् तत्रापिसत् असत्स्थूलंसूक्ष्मंच किंचिदप्यन्यतोन

वेदकिंतुत्वतएवसर्वंभवतीतिमन्ये ४६ ॥

सतथाविधोपिभवान्तपोचरद्इतियत् तेननोऽस्मान्खेदयसेमोहयसि यतःपराशंकांईश्वरांतराशंकां
प्रयच्छसि ७ यथैवाहंत्वयाऽनुशासितःशिक्षितःसन्बुध्येबुध्येयन्तथाविशेषेणज्ञापय ८ प्रश्नमभिनंद
तिहेवत्सपुत्र तवेदंविचिकित्सितंसंदेहः तत्पूर्वकःप्रश्नोयंसम्यगित्यर्थःयतःकारुणिकस्यतवायंप्रश्नः
तत्रहेतुःयत्यतःपरधर्मभगवद्वीर्यप्रकाशनेप्रवर्त्तितोऽस्मि अतस्त्वजिज्ञासुरपिमयिकृपामेवकृतवा

सभवानचरद्घोरंयत्तपःसुसमाहितः तेनखेदयसेनस्त्वंपराशंकांप्रयच्छसि
७ एतन्मेपृच्छतःसर्वंसर्वज्ञसकलेश्वरम् विजानीहियथैवेदमहंबुध्येनुशा
सितः ८ ब्रह्मोवाच सम्यक्कारुणिकस्येदंवत्सतेविचिकित्सितम् यदहंचोदि
तःसौम्यभगवद्वीर्यदर्शने ९ नानृतंतवतच्चापियथामांप्रब्रवीषिभो अविज्ञाय
परंमत्तएतावत्त्वंयतोहिमे १० येनस्वरोचिषाविश्वंरोचितंरोचयाम्यहम्॥

९ ननुत्वमेवभगवानित्युक्तंत्वयाएकःसृजसिभूतानीत्यादिना सत्यंयथामामीश्वरत्वेन प्रभाषसे नदपितव
भाषणंनात्यंतमनृतयतःकारणात्एतावत्प्रभावस्यभावःएतावत्त्वंमे अस्तिकिंतुमत्तःपरमीश्वरमविज्ञा
यब्रूषे अतःसादृश्यात्तवेयंभ्रांतिः नतुबुद्धिपूर्वमनृतमित्यर्थःयतईश्वरान्ममएतावत्त्वंतमविज्ञायेतिवाऽन्व
यः १० तर्हिकोसावीश्वरइत्यपेक्षायांभक्त्यानमस्कुर्वन्नेवतंकथयतित्रिभिः येनस्वप्रकाशेनरोचितंप्रकाशि

स्वेच्छयाभिव्यक्तंकरोमि यथाऽर्कादयश्चैतन्यप्रकाश्यमेवप्रकाशयन्ति यथाचश्रुतिः नतत्रसूर्योभातिनचंद्रता रकंनेमाविद्युतो भांतिकुतोऽयमग्निः तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभातीति ११ तस्मैनमो धीमहि यस्यमाययामोहिताःसंतोयुष्मदादयोमांजगद्गुरुंजगत्कर्त्तारंवदंतितस्मै १२ यन्माययेतिमायासंबं धोक्तेस्तस्यादुर्जयत्वोक्तेश्चतस्यापिकिमस्तिसंसारः नैवेत्याहमत्कपटमसौजानातीति यस्यदृष्टिपथेस्थातुं विलज्जमानयैवतस्मिन्स्वकार्यमकुर्वत्याअमुयामाययाविमोहिताअस्मदादयोदुर्द्धियःअविद्यावृत्तज्ञाना

यथाऽर्कोऽग्निर्यथासोमोयथर्क्षग्रहतारकाः ११ तस्मैनमोभगवतेवासुदेवाय धीमहि यन्माययादुर्जययामांब्रुवंतिजगद्गुरुम् १२ विलज्जमानयायस्यस्था तुमीक्षापथेमुया विमोहिताविकत्थंतेममाहमितिदुर्धियः १३ द्रव्यंकर्मचकाल श्वस्वभावोजीवएवच वासुदेवात्परोब्रह्मन्नचान्योऽर्थोस्तितत्वतः १४ ॥

एवंकेवलं विकत्थंतेश्लाघंते अनेनयद्रूपमित्यस्यप्रश्नोत्तरमुक्तंभवति १३ तदेवंस्वस्मादन्यंपरमेश्वरंनिरूप्येदा नीयदधिष्ठानमित्यादिनवप्रश्नानांसएवाधिष्ठानादिकंसर्वमित्युत्तरंवक्तुंतद्व्यतिरेकेणान्यस्यासत्वमाह द्रव्यमिति द्रव्यंमहाभूतानिउपादानरूपाणि कर्मजन्मनिमित्तम् कालस्तत्क्षोभकःस्वभावस्तत्परिणा महेतुःजीवोभोक्तावासुदेवात्परोन्योर्थोनास्तिकारणाव्यतिरेकात् कार्यस्यकार्यंहिकारणम् अपेक्षतेना

तस्वयंचयतिद्वाभ्याम् नारायणःपरःकारणंयेषांते अनेनैवशास्त्रयोनित्वप्रतिपादनेनेश्वरेप्रमाणंसर्वज्ञ
त्वादिकंचोक्तंदेवाश्वतदंगाज्जाताः अतोनतद्व्यतिरिक्ताःलोकाःस्वर्गादयस्तदानंदांशाःमखास्तत्साधनभू
ताः१५ योगःप्राणायामादिःतपस्तत्साध्यचित्तैकाग्र्यम् ज्ञानंतत्साध्यंगतिस्तत्फलम् अनेनैवसर्वंतदधीनमि
त्युक्तम् १६ तर्हित्वंकिंकरोषीत्यपेक्षायामाह तस्यसृज्यमपितेनसृष्टोहंसृजामिईक्षयाकटाक्षेणतत्रहेतवःद्रष्टु

नारायणपरावेदादेवानारायणांगजाः नारायणपरालोकानारायणपरामखाः१५
नारायणपरोयोगोनारायणपरंतपः नारायणपरंज्ञानंनारायणपरागतिः१६॥
तस्यापिद्रष्टुरीशस्यकूटस्थस्याखिलात्मनः सृज्यंसृजामिसृष्टोहमीक्षयैवा
भिचोदितः१७ सत्वंरजस्तमइतिनिर्गुणस्यगुणास्त्रयः स्थितिसर्गनिरोधेषु
गृहीतामायया विभोः१८ कार्यकारणकर्तृत्वेद्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः बध्नंतिनि
त्यदामुक्तंमायिनंपुरुषंगुणाः॥१९॥ रित्यादयः१७ ननुकुतोयंजीवेश्वरविभागः यतस्त्वंप्रे
र्यःसचप्रेरकःस्यादित्यपेक्षायांजीवेश्वरंविभागहेतुमाह त्रिभिःसत्वमिति निर्गुणस्यापीश्वरस्यैतत्रयोगुणा
बध्नंतीत्युत्तरेणान्वयःकथंभूताःतेनैवस्वातंत्र्येणस्थित्याद्यर्थंमाययागृहीताः१८ वस्तुतःसर्वदामुक्तमपिमा
यिनंमायाविषयंपुरुषंजीवंबध्नंति क्वकार्यमधिभूतं कारणमध्यात्मं कर्ताधिदैवतंतेषांभावस्तत्वंतस्मिन् द्रव्यंम

अतःसएषवश्यमायः एभिर्गुणैर्लिंगैःजीवानामावरकैरुपाधिभिः स्फुटअलक्षितागतिस्तत्त्वंयस्यसःस्वैर्भि-
त्तैरवलक्षितागतिर्यस्येतिवा २० तस्यसृष्टिप्रकारमाह कालमिति कर्मजीवादृष्टम् विबुभूषुः विविधंभवि-
तुमिच्छन् २१ गुणानांव्यतिकरः क्षोभः साम्यत्यागः स्वभावतः परिणामोरूपांतरापत्तिः पुरुषईश्वरस्तेनाधि-
ष्ठितत्वंत्रयाणांविशेषणम् महतः महत्तत्त्वस्य २२ विकुर्वाणात् विक्रियमाणात् तस्यचक्रियाज्ञानशक्तित्वात्

सएषभगवाँल्लिंगैस्त्रिभिरेभिरधोक्षजः स्वलक्षितगतिर्ब्रह्मन्सर्वेषांममचेश्व-
रः २० कालंकर्मस्वभावंचमायेशोमाययास्वया आत्मन्यदृच्छयाप्राप्तं विबुभू-
षुरुपाददे २१ कालाद्गुणव्यतिकरःपरिणामःस्वभावतः कर्मणोजन्ममहतःपुरु-
षाधिष्ठितादभूत् २२ महतस्तुविकुर्वाणाद्रजःसत्त्वोपबृंहितात् तमःप्रधानस्त्व-
भवद्द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः २३ सोहंकारइतिप्रोक्तोविकुर्वन्समभूत्त्रिधा वैका-
रिकस्तैजसश्चतामसश्चेतियद्भिदा द्रव्यशक्तिःक्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिरितिप्र-
भो २४॥

त्रिगुणत्वेपिरजःसत्त्वाभ्यामुपबृंहितत्वम् अहंकारस्यत्वावरकत्वात्तमःप्रधानत्वम् अत
एवाहंकारकार्येषुतामसमाकाशादिकं बहुराजसंसात्त्विकंचाल्प एवंतदुपाधिकेषुजीवेष्वपितथैवतामसा-
धिक्यम् २३ सचविकुर्वन्रूपांतरंगच्छन्त्रैविध्यमेवाह वैकारिकः सात्त्विकः तैजसो राजसः यद्भिदायस्य

ज्ञानेषु देवेषु शक्तिर्यस्य हे प्रभो वोढुं शक्त २४ ॥ ९ ॥ भूतादिरिति तामसस्य विशेषणम् ननु तामसात्स्वयं शब्दो
भवतीति प्रसिद्धं सत्यम् सत्तु तस्य नभसो मात्रा सूक्ष्मं रूपम् गुणश्च असाधारणः व्यावर्त्तको धर्मः शब्द द्वारा नभ
उत्पद्यत इत्यर्थः एवमेव स्पर्शादिष्वपि द्रष्टव्यम् शब्दस्य लक्षणे लिंगमिति कुड्याद्यंतरितेन केन चिदुच्चैर्गजो गज
इत्युक्ते योगज इत्युक्ते योगजद्रष्टा यश्च तेन दृश्यो गजः तयोर्लिंगं बोधकं लिंगविशेषणत्वात् यच्छब्दस्य षंढत्वम्

तामसादपि भूतादेर्विकुर्वाणादभून्नभः तस्य मात्रा गुणः शब्दो लिंगं यद्द्रष्टृदृश्य
योः २५ नभसोथ विकुर्वाणादभूत्स्पर्शगुणोऽनिलः परान्वयाच्छब्दवांश्च प्राण
ओजः सहोबलम् २६ वायोरपि विकुर्वाणात्कालकर्मस्वभावतः उदपद्यत ते
जो वै रूपवत्स्पर्शशब्दवत् २७ तेजसस्तु विकुर्वाणादासीदंभो रसात्मकम् रूप
वत्स्पर्शवच्चांभो घोषवच्च परान्वयात् २८ विशेषस्तु विकुर्वाणादंभसो गंधवान
भूत् परान्वयाद्रसस्पर्शशब्दरूपगुणान्वितः २९ ॥ ९ ॥ २५ परस्य नभसः कारणत्वेनान्वया

च्छब्दवांश्च वायुः तस्यैव लक्षणं प्राणो देहधारणम् ओजः सहो बलानि इंद्रियमनः शरीराणां पाटवानि तेषां हे
तुरित्यर्थः २६ स्वतो रूपवत्तेजः वायुर्नभसोः कारणभूतयोरन्वयात् स्पर्शशब्दवच्च एवमंभसः पृथिव्याश्च परा राम:
न्वयाधिक्याद्गुणाधिक्यम् २७ घोषः शब्दः २८ विशेषः पृथ्वी पृथिव्याश्च परान्वयाधिक्यात् गुणाधिक्यम् २९ ॥ २०

मनःशब्देनैव तदधिष्ठाता चंद्रोऽपि द्रष्टव्यः अन्ये च दश देवा वैकारिकाः सात्विकाहंकारकार्याः तानाह दिशश्च वातश्च अर्कश्च प्रचेताश्च अश्विनौ च एते पंच श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानामधिष्ठातारः वन्हिश्च इंद्रश्च उपेंद्रश्च मित्रश्च कश्च प्रजापतिः एते पंच वाक्पाणिपादपायूपस्थानामधिष्ठातारः ३० यतो ज्ञानशक्तिः बुद्धिः क्रियाशक्तिः प्राणश्च तैजसाहंकारकार्यौ अतो ज्ञानक्रियाविशेषरूपाणींद्रियाण्यपि तैजसादभवन्नित्यर्थः तान्या

वैकारिकान्मनो जज्ञे देवा वैकारिका दश दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवन्हींद्रोपेंद्रमि
त्रकाः ३० तैजसात्तु विकुर्वाणादिंद्रियाणि दशाभवन् ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्ति
र्बुद्धिः प्राणस्तु तैजसौ श्रोत्रं त्वग्घ्राणदृग्जिह्वावाग्दोर्मेढ्रांघ्रिपायवः ३१ यदैतेऽसं
गता भावा भूतेंद्रियमनोगुणाः यदायतननिर्माणे न शेकुर्ब्रह्मवित्तम ३२ तदा सं
हत्य चान्योन्यं भगवच्छक्तिचोदिताः सदसत्त्वमुपादाय चोभयं ससृजुर्ह्यदः ३३॥
वर्षपूगसहस्रांते तदंडमुदकेशयन्॥ ह श्रोत्रमिति दोःपाणिः मेढ्रमुपस्थः क्रमस्त्वत्र न
विवक्षितः ३१ एवं कारणसृष्टिमुक्त्वा कार्यसृष्टिमाह यदा एते असंगताः अमीलिता आसन् अत एव यदा
आयतनस्य शरीरस्य निर्माणे न शेकुः ३२ तदा सदसत्त्वं प्रधानगुणभावमुपादाय स्वीकृत्य उभयं समष्टिव्य
ष्ट्यात्मकं शरीरम् ३३ कालकर्मस्वभावानधिष्ठाय स्थितः जीवयतीति जीवः परमात्मा अजीवमचेतनम्॥ं

५
भा० द्वि० अजीवयत् चेतयतिस्म ३४ निर्भिद्य पृथक्कृत्य स्थित इत्यर्थः ३५ तदवयवैर्लोकरचनामाह यस्येति कटिरि-
टी० ति ऊरुमूलयोः पश्चाद्भागः जघनं पुरो भागः अधः सप्तलोकान् अतलादीन् ऊर्ध्वं भूरादीन् सप्त ३६ वर्णानां
२१ ततउत्पत्तिं दर्शयति पुरुषस्येति ब्रह्म ब्राह्मणो मुखमिति कार्यकारणयोरभेदविवक्षया क्षत्रं बाहव इति च स

कालकर्मस्वभावस्थो जीवो ऽजीवमजीवयत् ३४ स एष पुरुषस्तस्मादंडं निर्भिद्य।
निर्गतः सहस्रोर्वंघ्रिबाह्वक्षः सहस्राननशीर्षवान् ३५ यस्येहावयवैर्लोकान्।
कल्पयंति मनीषिणः कट्यादिभिरधः सप्त सप्तोर्ध्वं जघनादिभिः ३६ पुरुषस्य मु
खं ब्रह्म क्षत्रमेतस्य बाहवः ऊर्वोर्वैश्यो भगवतः पद्भ्यां शूद्रो ऽभ्यजायत ३७ भूर्लोकः
कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोको ऽस्य नाभितः हृदा स्वर्लोक उरसा महर्लोको महात्मनः॥
३८ ग्रीवायां जनलोकश्च तपोलोकः स्तनद्वयात् मूर्द्धभिः सत्यलोकस्तु ब्रह्मलोकः
सनातनः ३९ तत्कट्यां चातलं कॢप्तमूरुभ्यां वितलं विभोः॥ ः क्षत्रियः ३७ इदानीमु-

पासनार्थं लोककल्पनाभेदान् दर्शयन् सप्तलोकपक्षमाह द्वाभ्याम् भूर्लोकः पातालमारभ्य पद्भ्यां कटिपर्यन्ता
भ्याम् ३८ स्तनद्वयादिति उपासनार्थत्वादूर्ध्वाधोभाववैपरीत्यं न दोषः मूर्द्धास्तन तु शब्दं कुर्वद्दोषद्वयं तस्मादित्य २१
र्थः ब्रह्मलोको वैकुंठाख्यः सनातनो नित्यः न तु सृज्यप्रपंचान्तर्वर्तीत्यर्थः ३९ इदानीं चतुर्दशलोकपक्षं दर्शयति॥

तत्रजघनादिभिर्भूरादयःपूर्वोक्ताएवंसप्तकट्यादिभिरित्यर्थःसप्तलोकानाह तलंस्यामिति द्वाभ्याम् ऊरू
हरिभक्तनिवासत्वात् ४०। ४१ त्रिलोकपक्षमाह भूर्लोकःपातालादिसहितः ४२ ॥इति० भा० टि० टी० पंच०
१५ ॥ षष्ठेवराटु विभूतिश्चप्रोक्ताध्यात्मादिभेदतः दृढीकृतंचपूर्वोक्तंसर्वपुरुषसूक्ततः १ इदानींवैराजस्यवि
भूतिःसप्रपंचमनुवर्ण्यते वाचामसदादिवागिंद्रियाणांतदधिष्ठातुर्वन्हेश्चतस्यमुखंक्षेत्रमुत्पत्तिस्थानम् १

जानुभ्यांसुतलंशुद्धंजंघाभ्यांतुतलातलम् ४० महातलंतुगुल्फाभ्यांप्रपदाभ्यां।
रसातलम् पातालंपादतलत इतिलोकमयःपुमान् ४१ भूर्लोकःकल्पितःपा।
भ्यांभुवर्लोकोऽस्यनाभितः स्वर्लोकःकल्पितोमूर्ध्ना इतिवालोककल्पना ४२
इ० भा० टि० पंचमोऽध्यायः ५ ब्रह्मोवाच वाचांवन्हेर्मुखंक्षेत्रंछंदसांसप्तधातवः
हव्यकव्यामृतान्नानांजिह्वासर्वरसस्यच १ ॥सर्वासूनांचवायोश्च तन्नासेपर।
मायने ॥ २ ॥

छंदसांगायत्र्यादीनांसप्तानांतस्यसप्तधातवः त्वगादयः क्षेत्रं हव्यंदेवानामन्नंकव्यंपि
तृणाम् अमृतंतदुभयशेषोमनुष्याणां तेषामन्नानांसर्वरस्यमधुरादेः षड्विधस्यचकारादृस्सदादिरसनेंद्रि
यस्य तदधिष्ठातुर्वरुणस्यचैतस्यजिह्वाक्षेत्रमुत्पत्तिस्थानम् एवंसर्वत्रानुक्तमन्नेयम् १ सर्वासूनामस
रादिप्राणानांतस्यसेनासारंध्रेपरमायनेउत्तमंक्षेत्रं मोदप्रमोदयोश्चसामान्यविशेषगंधयोर्घ्राणः॥ २ ॥

घ्राणेन्द्रियं परमायनम् २ रूपाणां तेजसां रूपप्रकाशानं च चक्षुरिन्द्रियम् अक्षिणी नेत्रगोलके सर्वत्र षष्ठ्यन्तानां प्रथमा सप्तम्यन्तत्वं द्रष्टव्यम् कर्णौ श्रोत्राधिष्ठाने श्रोत्रमिन्द्रियम् तस्य गात्रं शरीरं वस्तूनां ये सारांशास्तेषां भाजनम् स्थानम् ३ अस्य त्वक् स्पर्शस्य वायोश्चेत्यर्थः सर्वस्य मेधस्य यज्ञस्य उद्भिज्जजातीनां सर्वरसानाम् येर्दे ॥ ९ ॥

अश्विनोरोषधीनां च घ्राणो मोदप्रमोदयोः २ रूपाणां तेजसां चक्षुर्दिवः सूर्यस्य चाक्षिणी कर्णौ दिशां च तीर्थानां श्रोत्रमाकाशशब्दयोः तद्गात्रं वस्तुसाराणां सौभगस्य च भाजनम् ३ त्वगस्य स्पर्शवायोश्च सर्वमेधस्य चैव हि रोमाण्युद्भिज्जजातीनां यैर्वा यज्ञस्तु संभृतः ४ केशश्मश्रुनखान्यस्य शिलालोहाभ्रविद्युताम् बाहवो लोकपालानां प्रायशः क्षेमकर्मणाम् ५ विक्रमो भूर्भुवः स्वश्च क्षेमस्य शरणस्य च सर्वकामवरस्यापि हरेश्चरण आस्पदम् ६ अपां वीर्यस्य सर्गस्य पर्जन्यस्य प्रजापतेः पुंसः शिश्न उपस्थस्तु प्रजात्यानन्दनिर्वृतेः ७ ॥

येषां भवन्ति वा ४ केशा मेघानां क्षेत्रम् पूर्ववत्तथोक्तेः श्मश्रूणि विद्युताम् पादकरनखानि शिलालोहानामिति सादृश्याद्बोध्यम् क्षेमकर्मणां पालनकर्तॄणाम् ५ विक्रमः पादन्यासो भूरादिलोकानामास्पदमाश्रयः भूरादि- शब्दानामव्ययत्वात् षष्ठ्या लुक् क्षेमो लब्धरक्षणम् शरणं भयाद्रक्षणम् सर्वेषां कामानां वरस्य वरणस्यापि हरेः शिरास्पदं ६ वीर्यस्य शुक्रस्य अम्भोऽधिष्ठानम् उपस्थ इन्द्रियं प्रजात्यानंदः संतानार्थः संभोगजो ... ७ क्षेपेर्यज्ञः सम्यक् साधितः

परिमोक्षस्य मलत्यागस्य पायुरिंद्रियम् गुदः स्थानम् निर्ऋतेरलक्ष्म्याः ८ तमसोऽज्ञानस्य पश्चिमः पृष्ठभागः।
गोत्राणां गिरीणाम् अस्थिसंघातः ९ अव्यक्तं प्रधानम् रसः अन्नादिसारः सिंधवः समुद्रास्तेषाम् निधनस्य लयस्य
उदरं परं स्थानम् विदितं ज्ञानिभिः मनसः अस्मदादिलिंगशरीरस्य १० तुभ्यं नवकुमाराणां सनकादीनाम् भव

पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद हिंसाया निर्ऋतेर्मृत्योर्निरयस्य गुदः स्मृतः ८ प
राभूतेरधर्मस्य तमसश्चापि पश्चिमः नाड्यो नदनदीनां तु गोत्राणामस्थिसंहतिः ९।
अव्यक्तरससिंधूनां भूतानां निधनस्य च उदरं विदितं पुंसो हृदयं मनसः पदम् १०।
धर्मस्य मम तुभ्यं च कुमाराणां भवस्य च विज्ञानस्य च सत्वस्य परस्यात्मा परायणम्
११ अहं भवान्भवश्चैव त इमे मुनयोऽग्रजाः सुरासुरनरा नागाः खगा मृगसरीसृपाः
१२ गंधर्वाप्सरसो यक्षा रक्षो भूतगणोरगाः पशवः पितरः सिद्धा विद्याध्राश्चारणा द्रु
माः १३ अन्ये च विविधा जीवा जलस्थलनभौकसः ॥ ७ स्य श्रीरुद्रस्य आत्मा चित्तं परमा

यिनम् ११ एवं तावत्परमेश्वराज्जातं विश्वं ततो न भिन्नम् यथा कुण्डलं स्कवर्णान्न पृथक् स तु सर्वनियं
ता सर्वप्रकाशको नित्यमुक्त इत्यर्थादुक्तम् एतदेव पुरुषसूक्तार्थकथनेन द्रढयति तत्र सहस्रशीर्षेत्यर्ध
ऋचस्य ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादेश्च ऋक्त्रयस्यार्थः पूर्वाध्याये एव दर्शितः पुरुष एवेदं सर्वमित्य
स्यार्थं दर्शयति अहं भवानिति सार्धैस्त्रिभिः ते अग्रजा इमे सनकादयः मरीच्यादयश्च १२ । १३

१३॥ अहं च त्वं च वृत्रहन्त्सं युज्याव सनिभ्य आ। अरातीवा चिदद्रिवोऽनु नौ शूर मंसते भद्रा इन्द्रस्य रातयः॥ अभ्रैौकांसि येषां ते नभौकस इति संधिरार्षः १४ सर्वं पुरुष एव न ततः पृथगित्यर्थः प्रपं
चेन तस्यापरिच्छेदं वक्तुं स भूमिमित्यस्यार्थमाह तेन पुरुषेण विश्वमिति भूमिपदस्यार्थः वितस्तिमिति दशांगु
लपदस्य अधीत्यतिशब्दस्य सच वितस्तिमधिकं व्याप्य तिष्ठतीति आधिक्यमात्रं विवक्षितम् न परिमाणम्
अनुपयोगादपरिच्छिन्नत्वाच्च १५ एतत्सदृष्टांतमाह असौ प्राणः आदित्यः असौ वा आदित्यः प्राण इति श्रुतेः
स्वधिष्ण्यं मंडलं प्रकाशयन्यथा बहिश्च प्रकाशयति एवं विराट् देहं प्रकाशयन्ब्रह्मांडमंतर्बहिश्च प्रकाशय-

यह सर्वं केन वस्तारास्तडितः स्तनयित्नवः १४ सर्वं पुरुष एवेदं भूतं भव्यं भवच्च यत् ते
नेदमावृतं विश्वं वितस्तिमधितिष्ठति १५ स्वधिष्ण्यं प्रतपन्प्राणो बहिश्च प्रत
पत्यसौ एवं विराजं प्रतपंस्तपत्यंतर्बहिः पुमान् सोऽमृतस्याभयस्येशो मर्त्यमन्नं-
यदत्यगात् १६ महिमैष ततो ब्रह्मन्पुरुषस्य दुरत्ययः॥

इति नित्यमुक्तत्वं दर्शयितुमुता
मृतत्वस्येत्यस्यार्थमाह स इति अभयस्येति मंत्रगतामृतपदव्याख्या अन्नेनेति पदं विभक्तिव्यत्ययेन व्या
चष्टे मर्त्यं मरणधर्मकमन्नं कर्मफलम् यस्मादत्यगात् अतिक्रांतवान् अतो न केवलं सर्वात्मकः किंतु अ
मृतत्वस्य निजानंदस्यापीश्वर इत्यर्थः १६ प्रपंचात्मकस्य कुतो नित्यमुक्तत्वमित्याशंक्य तत्परिहाराय एतावा-
नस्येत्यस्यार्थमाह महिमेति प्रपंचात्मकस्याप्यमृतेशत्वमित्येष महिमा दुरत्ययः अपारः प्रपंचानभिभूतत्वा
दिति भावः मंत्रेण च एतावानस्य महिमा विभूतिः स तु ज्यायान् महत्तर इति वदता अयमेवार्थ उक्तः तदेवमीश्वरो नि

त्यमुक्तइत्युक्तम् तदाश्रितानांभूतानांबंधमोक्षौव्यवस्थयेतिदर्शयन् पादोऽस्यविश्वाभूतानीत्यस्यार्थमाह।
पादेष्विति तिष्ठत्यत्रेतिस्थितयोभूरादिलोकाः तेपादाइवपादाःअंशायस्यसस्थितिपात् तस्यपादेष्वंशभूते
षुलोकेषुसर्वाञ्जीवान्विदुः मंत्रेतुपादोऽस्यविश्वाभूतानीतिसामानाधिकरण्यमधिष्ठानाधिष्ठेयाभेदविव
क्षया पादइत्येकवचनंचसामान्याभिप्रायेणेतिव्याख्यातंभवति १७ भूतेषुफलवैचित्र्यंदर्शयन्त्रिपादस्या
मृतंदिवीत्यस्यार्थमाह अस्येश्वरसंबंधित्रिपादमृतंनित्यसुखंदिविऊर्ध्वलोकेषुनत्रिलोक्यामित्यर्थः तदेव
त्रिपाच्छब्दोक्तंत्रैविध्यंदर्शयन्नाह त्रयाणांलोकानांमूर्धामहर्लोकः तस्यमूर्धानस्तदुपरितनलोकास्तेषुय।

पादेषुसर्वभूतानिपुंसः स्थितिपदोविदुः १७ अमृतंक्षेममभयंत्रिमूर्ध्नोधायि
मूर्धसु पादास्त्रयोबहिश्चासन्नप्रजानांयआश्रमाः अंतस्त्रिलोक्यास्त्वपरो
गृहमेधोऽबृहद्व्रतः १८॥

अथाक्रममृतादिकमधायिनिहितम् तत्रत्रिलोक्यांनश्वरमेवसुख
म् महर्लोकस्यक्रममुक्तिस्थानत्वेपिकल्पांतेतत्रत्यानांस्थानत्यागान्ना विनाशिसुखम् जनलोकेत्वमृत
मविनाशिसुखम् यावज्जीवंस्वस्थानापरित्यागात् किंतुमहर्लोकवासिनांकल्पांतेत्रिलोकदाहोष्मपीडि
तानांतदातत्रगमनात्क्षेमदर्शनमस्ति तपोलोकेतस्याभावात्क्षेममेव वसतिहि त्रिलोक्यांदह्यमानायां
शक्तयासंकर्षणाग्निना यांसूष्मणामहर्लोकाज्जनंभृग्वादयोऽर्दिताइति सत्यलोकेत्वभयंमोक्षः तत्स्वरूपासक्तेः
एतदेववैचित्र्यमधिकारिभेदेनोपपादयन्त्रिपादूर्ध्वइत्यस्यार्थमाह नप्रजायतेपुत्रादिरूपेणेत्यप्रजाः नैष्ठि

अयंचाधिकारभेदएकस्यैवावस्थाभेदेननत्वत्यंतभिन्नविषयइतिदर्शयंस्ततोविष्वङित्यस्यार्थमाह विवि धंसृष्टअंचतीतिविष्वङ्‌ःपुरुषःक्षेत्रज्ञःसृतीमार्गौदक्षिणोत्तरौ विचक्रमेचलतिस्म कथंभूतेसृतीसाशना नशनेभोगापवर्गप्राप्तिसाधनभूते अत्रहेतुत्वेनपुनर्विशेषणम् यद्यतःअविद्याकर्मरूपाएका विद्याचतत्त्व साधनोपासनारूपाऽन्या १९ तदेवंविराडंतर्वर्त्तिनांफलवैचित्र्यमुक्त्वातत्कारणेश्वरस्यतद्देहलक्षणंदर्शयितु म् तस्माद्विराड्‌जायतेत्यस्यार्थमाह यस्मादंडंजज्ञेतत्रचभूतेन्द्रियगुणात्मकोविराड्जज्ञे सईश्वरःतद्विश्वंवि

सृतीविचक्रमेविष्वङ्‌ःसाशनानशनेउभे यदविद्याचविद्याचपुरुषस्तूभयाश्रयः
१९ यस्मादंडंविराट्‌जज्ञेभूतेंद्रियगुणात्मकः तद्द्रव्यमत्यगाद्विश्वंगोभिःसूर्यइवा
तपन् २० यदास्यनाभ्यान्नलिनादहमासंमहात्मनः नाविदंयज्ञसंभारान्पुरुषावय
वादृते २१ तेषुयज्ञस्यपशवःसवनस्पतयःकुशाः इदंचदेवयजनंकालश्चोरुगुणा
न्वितः २२

राड्देहम् द्रव्यमंडंच अतिक्रांतवान् सूर्यइवेतिपूर्वोक्तएवदृष्टांतः २० नन्वेवंपुरुषएव। [illegible] चेत्सर्वंतर्हियज्ञस्यतत्साधनानांचपृथग्भावात् यज्ञैःपुरुषाराधनंनसिध्येदित्याशंक्य तत्परिहारायपुरुषेण हविषेत्यादिमंत्रार्थंसंगृह्यदर्शयति यदेत्यादिना अस्येतिविराडंतर्यामिणः तस्यैवप्रकृतत्वात् नाभेर्भवंना भ्यंतस्मात्यज्ञस्यसंभारान्साधनानिनापश्यन् २१ तदातेषुसंभारेषुसाध्येषुसत्सु पुरुषावयवैरेवतेसंभाराःसंभृ ताइतिचतुर्थेनान्वयःवनस्पतयोयूपाः देवयजनंयज्ञभूमिः इदंचेतिवचनाद्यज्ञार्हेस्थानेउपविष्टःकथयंतीति

वस्तूनि पात्रादीनि ओषधयो व्रीह्यादयः स्नेहा घृतादयः रसा मधुरादयः स्रुवर्णादीनि लोहानि मृदश्च चातुर्होत्रं होत्रादिकं कर्म २३ नामधेयानि ज्योतिष्टोमादीनि ऋगादीनामुक्तत्वान्मंत्रा इति स्वाहाकारादयः देवतानामनुक्रम उद्देशः कल्पो बह्वृचायनादि कर्मपद्धतिग्रंथः अनेनाहं यक्ष्य इति संकल्पः तंत्रमनुष्ठानप्रकारः २४।

वस्तून्योषधयः स्नेहा रसलोहमृदोजलम् ऋचो यजूंषि सामानि चातुर्होत्रं च सत्तम २३ नामधेयानि मंत्राश्च दक्षिणाश्च व्रतानि च देवतानुक्रमः कल्पः संकल्पस्तंत्रमेव च २४ गतयो मतयश्चैव प्रायश्चित्तं समर्पणम् पुरुषावयवैरेते संभाराः संभृता मया २५ इति संभृतसंभारः पुरुषावयवैरहम् तमेव पुरुषं यज्ञं तेनैवायजमीश्वरम् २६ ततस्ते भ्रातर इमे प्रजानां पतयो नव अयजन्व्यक्तमव्यक्तं पुरुषं सुसमाहिताः २७ ततश्च मनवः काले ईजिरे ऋषयोऽपरे पितरो विबुधा दैत्यामनुष्याः क्रतुभिर्विभुम् २८॥ नारायणे भगवति तदिदं विश्वमाहितम्॥ गतयो

विष्णुक्रमाद्याः गतयो देवताध्यानानि कृतस्य भगवति समर्पणम् २५ संभृताः संपादिताः संभारा येन सोऽहं तेनैव यज्ञेनैव अनेन यज्ञेन यज्ञमयजंतेति मंत्रार्थः सूचितः २६ तेन देवा अयजंतेत्यस्यार्थं सप्रपंचं दर्शयति तत इति द्वाभ्याम् व्यक्तमिंद्रादिरूपेण अव्यक्तं स्वतः अनेन पुरुषं जातमग्रत इत्यस्यार्थो दर्शितः २७

भा० द्वि० नारायणइति आहितमधिष्ठितम् भगवत्त्वे हेतुः यः स्वतो गुणः सर्गादौ गृहीतमायया उरवो गुणा येन तस्मिन्
टी० २९ यस्य स्वत्वमित्येतत्प्रश्नस्योत्तरं यदुक्तं स एष भगवान्सर्वेषां मम चेश्वर इति तदुपसंहरति सृजामीति पालनं तु स
२५ यमेव करोतीत्याह विश्वमिति पुरुषरूपेण विष्णुरूपेण त्रिशक्तिर्मायां तां धरतीति तथा सः ३० यच्चेदं विश्वं यदा

गृहीतमायोरुगुणः सर्गादावगुणः स्वतः २९ सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः वि
श्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृक् ३० इति तेऽभिहितं तात यथेदमनुपृच्छसि
नान्यद्भगवतः किञ्चिद्भाव्यं सदसदात्मकम् ३१ न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते न वै
क्वचिन्मे मनसो मृषा गतिः न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे यन्मे हृदौत्कण्ठ्यवता धृतो
हरिः ३२ सोऽहं समाम्नायमयस्तपोमयः प्रजापतीनामभिवन्दितः पतिः आस्था
य योगं निपुणं समाहितस्तं नाध्यगच्छं यत आत्मसम्भवः ३३ ॥ ऽत्मकश्च त्वमित्येवमादि

सर्वप्रश्नानां सामान्योत्तरं यदुक्तं वासुदेवात्परो ब्रह्मन्न चान्योऽर्थोऽस्ति तत्त्वत इति पुरुष एवेदं सर्वमिति
श्रुत्या च यद्दृढीकृतं तदुपसंहरति इतीति कार्यकारणात्मकं भाव्यं सृज्यं भगवतः सकाशादन्यत्स्थ्यङ्न
भवतीत्यभिहितं ३१ यदुक्तं एतावत्त्वं यतो हि मितमविज्ञाय मीश्वरं यतः ब्रवीषीति तदुपपाद्योपसंहरति न मा
रतीति यत् यस्मान्मे मया औत्कण्ठ्यं भक्त्युद्रेकः तद्युक्तेन हृदा हरिर्धृतः ध्यातः अंग हे नारद अतः मे वाङ्मनइं

ऽन्द्रियाणां वृत्तयः सत्यार्थाः न तु मत्स्वभावेनेत्यर्थः ३२
२५ अत्र स्वानुभवमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमाणयति

द्वाभ्याम् सोऽहं समाम्नायादिभिः सर्वोत्कृष्टोऽपि योगमाश्रित्यापि यत आत्मनो मम संभवो जन्म तमेव न ज्ञातवान्
कुतोऽन्यस्य वार्ता एतच्च तृतीयस्कंधे पद्मोद्भवे वक्ष्यते ३३ तदा समीयुषां शरणागतानां संसारनिवर्त्तकम् मंग
लावहं तु सेव्यं च तस्य चरणं नतोऽस्मि ततोऽचिंत्यमहिमत्वेन ज्ञातवनस्मीति कैमुत्यन्यायेनाह योहीति स्वमा
याविस्तारं यः स्वयमपि पर्यगात् परिशब्दो निषेधे एतावानिति न ज्ञातवानित्यर्थः अपरे कुतो जानीयुः तस्य चरणं
नतोऽस्मीति पूर्वेण संबंधः ननु सर्वज्ञः कथं न जानाति अंताभावादिति दृष्टांतेनाह यथा स्वस्यांतं नभो नाप्नोति

नतोस्म्यहं तच्चरणं समीयुषां भवच्छिदं स्वस्त्ययनं सुमंगलम् यो ह्यात्ममायावि-
भवं स्म पर्यगाद्यथा नभः स्वांतमथापरे कुतः ३४ नाहं न यूयं यदृतां गतिं विदुर्न वा-
मदेवः किमुतापरे सुराः तन्मायया मोहितबुद्धयस्त्विदं विनिर्मितं चात्मसमं वि-
चक्ष्महे ३५ यस्यावतारकर्माणि गायंति ह्यस्मदादयः न यं विदंति तत्त्वेन तस्मै भग-
वते नमः ३६ ॥

तद्वत् न हि खपुष्पादर्शनं सार्वज्ञ्यं वहंतीति भावः तथा च वक्ष्यति द्युपतय एव ते न ययु
रंततया त्वमपि यदंतरांडनिचया ननु सावरणा इत्यादि श्रुतिश्च यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन् सो अंग वेद यदि वा
न वेदेति ३४ एतत्प्रपंचयति नाहमिति द्वाभ्याम् वामदेवो रुद्रः यस्य ऋतां गतिं परमार्थस्वरूपं किंतु इदं प्रपं
चरूपं तस्य मायया विनिर्मितं विचक्ष्महे विद्मः तदप्यात्मसमं स्वज्ञानानुरूपमेव न तु कृत्स्नम् मोहितबुद्ध
यद्द्वयं तदज्ञाने प्रपंचज्ञाने च हेतुः ३५ ननु सर्वेऽपि तं वर्णयंतो दृश्यंते तत्राह यस्येति ३६ ॥ ॥ ॥

अवतारकर्माणि संक्षेपतो दर्शयति सएषआद्यो भगवान्यः पुरुषावतारः सन्सृष्ट्यादिकरोति आत्मात्मन्या त्मनात्मानमिति कर्ता अधिकरणंसाधनंकर्मच स्वयमेवेत्यर्थः पुरुषावतारत्वःसृष्ट्यादीनिचकर्माणीतिसं क्षेपोक्तिः ३७ नयंविदंतितत्त्वेनेत्युक्तं किंतत्तत्त्वमित्यपेक्षायामाह ज्ञानंकेवलसत्यंतत्त्वम् घटाद्याकारवृ त्तिज्ञानव्यवच्छेदार्थंविशेषणानि विशुद्धं विषयाकारशून्यम् यतः प्रत्यक्सर्वान्तरम् अतएवसम्यक्सं देहादिरहितं अवस्थितं स्थिरम् यतो निर्गुणम् गुणकार्यंहि गुणव्यतिकराच्चचलंभवति यद्यपिवृत्तिज्ञानमं

सएषआद्यःपुरुषःकल्पेकल्पेसृजत्यजः आत्मात्मन्यात्मनात्मानंसंयच्छतिचपा तिच ३७ विशुद्धंकेवलंज्ञानंप्रत्यक्सम्यगवस्थितम् सत्यंपूर्णमनाद्यंतंनिर्गुणं। नित्यमद्वयम् ३८ ऋषेविदंतिमुनयःप्रशांतात्मेंद्रियाशयाः यदातदेवासत्तर्कैस्ति रोधीयेतविप्लुतम् ३९ आद्योऽवतारःपुरुषःपरस्यकालःस्वभावःसदसन्मनश्च

पिस्वरूपज्ञानमेवेतिनचांचल्यादिदोषयुक्तंतथाप्यंतःकरणवृत्तिदोषैस्तथातथाभवतीतिव्यवच्छिद्य। ते एभिरेवविशेषणैःसत्यत्वमपि समर्थितम् किंच यद्विकारवत्तदसत्यंदृष्टम् नचास्यजन्मादयःषड्विका राःसंतीत्याह अनाद्यंतंजन्मनाशरहितम् अतएवजन्मानंतरास्तित्वलक्षणोपिविकारोनास्ति वृद्धिविप रिणामापक्षयाश्चनसंति यतःपूर्णम् सर्वत्रहेतुः नित्यमद्वयंनित्यंसर्वदाद्वैतप्रतीतिसमयेपिपरमार्थतोऽद्व यमिति ३८ अत्रविद्वदनुभवंप्रमाणयति हेऋषेनारद प्रशांतात्मेंद्रियाशयाःप्रसन्नदेहेंद्रियमनसोभवंति।

अवतारान्विस्तरेणाह आद्य इत्यादियावदध्यायसमाप्ति परस्य भूम्नः पुरुषः प्रकृतिप्रवर्तकः यस्य सहस्रशी
र्षेत्युक्तो लीलाविग्रहः स आद्योऽवतारः वक्ष्यति हि भूतैर्यदा पंचभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन् स्वां
शेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाप नारायण आदिदेवः यथोक्तं विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः प्रथ
मं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वंडसंस्थितम् तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यत इति यद्यपि सर्वेषामविशेषेणा

द्रव्यं विकारो गुण इंद्रियाणि विराट् स्वराट् स्थास्नु चरिष्णु भूम्नः ४० अहं भवो यज्ञ इ
मे प्रजेशा दक्षादयो ये भवदादयश्च स्वर्लोकपालाः खगलोकपालान्नृलोकपालास्त
ललोकपालाः ४१ गंधर्वविद्याधरचारणेशा ये यक्षरक्षोरगनागनाथाः ये वा ऋषी
णामृषभाः पितॄणां दैत्येंद्रसिद्धेश्वरदानवेंद्राः अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूतकूष्मांडया
दोमृगपक्ष्यधीशाः ४२ ऽवतारत्वमुच्यते तथापि कालश्च स्वभावश्च सदसदिति कार्यकारणात्मिका प्र
कृतिश्च एताः शक्तयः मन आदीनि कार्याणि ब्रह्मादयो गुणावताराः दक्षादयो विभूतय इति विवेक्तव्यं मनः म
हत्तत्वं द्रव्यं महाभूतानि क्रमोऽत्र न विवक्षितः विकारो अहंकारः गुणः सत्त्वादिः विराट् समष्टिशरीरं स्वराट् वैरा
जः स्थास्नु स्थावरं चरिष्णु जंगमं च व्यष्टिशरीरम् ४० अहं ब्रह्मा भवो रुद्रः यज्ञो विष्णुः दक्षादयो य इमे प्रजेशाः तल
लोकपालाः पातालाधिपतयः ४१ गंधर्वादीनामीशाः यक्षादीनां नाथाः रक्षोरगेति संधिरार्षः ऋषीणां पितॄणां च

किंबहुनायत्किंचिद्भगवदादितत्सर्वंपरमेवतत्वमित्यन्वयः भगवदैश्वर्ययुक्तम् महस्वत्तेजोयुक्तम्। ओजःसहसीइंद्रियमनःशक्तीतद्युक्तम् बलंदाक्ष्यंश्रीःशोभाह्रीरकर्मजुगुप्सा विभूतिःसंपत्तिः आत्मबु द्धिःतद्युक्तम् अर्णोवर्णःअद्भुतार्णआश्चर्यवर्णमित्यर्थःरूपमेवस्वरूपंस्वरूपवत् अस्वरूपंचयत्तत्

यत्किंचलोकेभगवन्महस्वदोजःसहस्वद्बलवत्क्षमावत्॥
श्रीह्रीविभूत्यात्मवदद्भुतार्णंतत्वंपरंरूपवदस्वरूपम् ४३॥
प्राधान्यतोयानृषआमनंतिलीलावतारान्पुरुषस्यभूम्नः॥
आपीयतांकर्णकषायशोषाननुक्रमिष्येतइमान्सुपेशान्॥४४
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेषष्ठोऽध्यायः ६॥६

सर्वंपरंतत्वंनहिभू तिरित्यर्थः ४३ श्रुद्धसत्वावतारान्वक्तुमाह प्राधान्यतइति असत्कथाश्रवणैर्येकर्णयोःकषायाःमलाः तान्शोषयंतीतितथातान् सुपेशान् सुंदरान्सकारलोपश्चार्षः हे ऋषेतेतुभ्यंअनुक्रमिष्येतदनुक्रमः पामृतंत्वयापीयतामित्यर्थः यद्वापीयतामितिशत्रंतनम् आपिबतांकर्णकषायशोषानित्यर्थः४४॥इतिद्विती

सप्तमे भगवल्लीलाऽवतारा ब्रह्मणोदिताः नारदायतु तत्कर्मप्रयोजनगुणैः सह १ यत्रयदाक्षितितलोद्धर-
णार्थं वाराहीं तनुं बिभ्रत् सन्नुद्यतोऽनन्तु स्तदा तत्कर्मप्रसिद्धम् हिरण्याक्षं दंष्ट्रयाददार दंष्ट्रयाक्षितितलोद्धरणा
योद्यतइत्यन्वयः अन्यथाकरणकर्णमूलेहन्निति वक्ष्यमाणोक्ति विरोधः यद्वातत्रैवं व्याख्येयं करेणेतिक
रवत् साधनवदग्रेणवर्त्तमानयादंष्ट्रयाहन्निति १ यज्ञावतारमाह रुचेः प्रजापतेः सकाशात् तद्भार्यायाआ

ब्रह्मोवाच यत्रोद्यतः क्षितितलोद्धरणाय बिभ्रत्क्रौडीं तनुं सकलयज्ञमयीमनं-
तः अंतर्महार्णव उपागतमादिदैत्यं तं दंष्ट्रयाऽद्रिमिव वज्रधरोददार १ जातो-
रुचेरजनयत्सुयमान्सुयज्ञ आकूतिसूनुरमरानथ दक्षिणायाम् लोकत्रय-
स्यमहतीमहरद्यदार्त्तिं स्वायंभुवेन मनुना हरिरित्यनूक्तः २ जज्ञे च कर्दमगृहे-
द्विजदेवहूत्यां स्त्रीभिः समं नवभिरात्मगतिं स्वमात्रे॥ कूतेः सूनुः सुतः सुयज्ञो नाम।

जातः स च स्वभार्यायां दक्षिणायां सुयमान् देवान् अजनयत् स एवेंद्रः सन् यदा आर्त्तिमहरत् तदापूर्व-
सुयज्ञ इत्युक्तोपि अनुपश्चान्मनुनामातामहेन हरिरित्युक्तः अनेन देवोसौदर्शनलोकत्रयार्त्तिहरणं च
तस्यकर्मदर्शितम् एवं सर्वत्रावतारस्तत्कर्म च ज्ञेयम् २ कपिलावतारमाह कर्दमस्य प्रजापतेः गृहे च
तद्भार्यायां देवहूत्यां जज्ञे नवभिः स्त्रीभिर्भगिनीभिः सह स च स्वमात्रे आत्मगतिं ब्रह्मविद्यां उक्तवान् ।

यथात्मगत्यासाआत्मनः शमलंमलिनीकरणंगुणसंगरूपंपंकमस्मिन्नेवजन्मनिविधूयकपिलस्य गतिंमुक्तिंप्राप्तवती ३ दत्तात्रेयावतारमाह मयाऽहमेवतुभ्यंदत्तइतियद्यतआह ततःसनास्माद् तोजातः स्वभक्तेभ्योयोगैश्वर्यदानंतच्चरितंचदर्शीति यस्यपादपंकजयोः परागः तेनपवित्रादेहा येषांतेउभयीमैहिकीमामुष्मिकींच भुक्तिमुक्तिरूपांवा ४ कुमारावतारमाह मेमयाआदौयत्तपस्त

ऊचेययात्मशमलंगुणसंगपंकमस्मिन्विधूयकपिलस्यगतिंप्रपेदे ३ अत्रेर
पत्यमभिकांक्षतआहतुष्टोदत्तोमयाहमितियद्भगवान्सदत्तः यत्पादपंकज
परागपवित्रदेहायोगर्द्धिमापुरुभयींयदुहैहयाद्याः ४ तप्तंतपोविविधलोक
सिसृक्षयामेआदौसनात्स्वतपसःसचतुःसनोऽभूत् प्राक्कल्पसंप्लवविनष्टमि
हात्मतत्त्वंसम्यग्जगादमुनयोयदचक्षतात्मन् ५

प्तंतस्मात्स्वतपसः मत्तपसोहेतोः सहरिःचतुःसनोभूत् सनत्कुमारः सनकः सनंदनः सनातनइतिचत्वारः सनशब्दानाम्नियस्यसः कथंभूतात्स्वतपसःसनातनात् अखंडितात् यद्वा स्वतपसः सनात् दानात् समर्पणादित्यर्थः षणुदाने सचपूर्वकल्पस्यसंप्लवेप्रलयेविनष्टमुच्छिन्नसंप्रदायमात्मतत्त्वम् इह अस्मिन्कल्पेसम्यक्जगाद उक्तवान् सम्यक्त्वंदर्शयति यद्गदितमात्रमेवमुनयः आत्मन् आत्मनिमनसि अचक्षत साक्षादपश्यन्॥५॥

नरनारायणावतारमाह धर्मस्यपत्न्यांदक्षदुहितरिमूर्त्तिसंज्ञायांनारायणोनरइतिमूर्त्तिद्वयेनजातःकथं भूतःस्वःअसाधारणस्तपःप्रभावोयस्यःतदेवाह अनंगस्यएतनादेव्योऽप्सरसःभगवतःसकाशादात्मनः स्वप्रतिरूपाउर्वश्याद्याःस्त्रीर्दृष्ट्वातस्यनियमावलोयंव्रतभंगंघटितुंसाधयितुनशेकुःयद्वाआत्मनःस्व स्ययोनियमःतपोनाशनरूपःतस्यावलोयंतत्रदृष्ट्वाभगवतस्तंघटितुंनशेकुरिति एतच्चाख्यानमेका

धर्मस्यदक्षदुहितर्यजनिष्टमूर्त्यांनारायणोनरइतिस्वतपःप्रभावः दृष्ट्वात्मनोभ गवतोनियमावलोयंदेव्यस्त्वनंगएतनाघटितुंनशेकुः ६ कामन्दहंतिकृतिनो ननुरोषदृष्ट्यारोषंदहंतमुततेनदहंत्यसत्यम् सोऽयंयदंतरमलंप्रविशन्बिभे तिकामःकथंनुपुनरस्यमनःश्रयेत ७ विद्धःसपत्न्युदितपत्त्रिभिरंतिराज्ञोबा लोपिसन्नुपगतस्तपसेवनानि॥ ८ दशेभविष्यति ६ यत्रकामविजयीक्रोधोऽपिबिभेति त

त्रकामोनप्रभवतीतिकिंवक्तव्यमित्याह कामममिति कृतिनःश्रीरुद्रप्रमुखाःरोषयुक्तयादृष्ट्याकामं दहंतिरोषं त्वान्मानंदहंतमपितेनदहंति क्रोधेनाभिभूयंतइत्यर्थःननुअहोसोयंरोषोयदंतरंयन्मध्यंप्र विशन्नलंबिभेतियस्यांतर्मनःकथंभूतम्अमलंनिर्मलंप्रविशन्निति ७ चरित्रेणैवकुसप्यवतारंल चयतिमातुःस्वमातुःसपत्न्याःसुरुच्याउदितानिउक्तानिवाक्यान्येवपतत्रिणोबाणास्तैर्विद्धोध्रुवःराज्ञः

ध्रुवपदं यत्यामुपरिस्थितामधस्तात्स्थिताः दिविभवा दिव्याः सप्तर्षयः स्तुवंति यद्वा उपरिस्थिता भृग्वादयः अधस्तात्सप्तर्षय इति ८ पृथ्ववतारमाह यद्यदाऋषिभिरर्थितः प्रार्थितः तदा वेनं त्रात्वा अन्वर्थं तत्पुत्र इति परं नाम लेभे पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते स्मृतः तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवेति हि पुत्रपदव्युत्पत्तिः कथंभूतम् द्विजानां शापवाक्यमेव वज्रं तेन विप्लुष्टदग्धपौरुषं भग्नमैश्वर्यं

तस्मा अदाद्ध्रुवगतिं गृणते प्रसन्नो दिव्याः स्तुवंति मुनयो यदुपर्यधस्तात् ८ यर्ह्येनमुत्पथगतं द्विजवाक्यवज्रविप्लुष्टपौरुषभगं निरये पतंतम् त्रात्वार्थितो जगति पुत्रपदं च लेभे दुग्धा वसूनि वसुधा सकलानि येन ९ नाभेरसावृषभ आस सुदेवि सूनुर्यो वै चचार समदृग्जडयोगचर्याम् यत्पारमहंस्यमृषयः पदमामनंति स्वस्थः प्रशांतकरणः परिमुक्तसंगः १० सत्रे ममास भगवान्हयशीरषाऽथो साक्षात्स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः ॥

७ चयस्य तं चरित्रांतरमाह येन च जगति जगदर्थं वसूनि अन्नादिद्रव्याणि दुग्धा ९ ऋषभावतारमाह असौ हरिर्नाभेरग्नीध्रपुत्रात्सुदेव्याः सूनुरास नाभेर्भार्यायां मेरुदेव्याः एव सुदेवीत्यपि संज्ञा जडवत् योगेन नित्यसमाधिना चर्यां यदिति तत्र हेतुः समदृक् तत्रापि हेतुः स्वस्थः स्वस्वरूपस्थितः यतः प्रशांतेन्द्रियः तत्कुतः यतः परितो मुक्तसंगः १० हयग्रीवावताररमाह सत्त्र इति अथोदस्यर्थांतरे ॥ ७७

सएवसाक्षाद्भगवान्ममब्रह्मणःसत्रेयज्ञेहयशीर्षआसतपनीयंस्कवर्णन्तद्वर्णोयस्यछंदोमयोवेदमयः
तद्विधेयायेमखाःतन्मयःअमृतमयइतिवापाठःमखैर्यजनीयाअखिलादेवतास्तदात्माचअस्यश्वसतःश्वा
सम्मुखतःनस्तःनासापुटात्उशतीःउशत्यःकमनीयावेदलक्षणावाचोबभूवुः ११ मत्स्यावतारमाह मत्स्योभा
विनावैवस्वतेनमनुनादृष्टःक्षोणीमयःपृथ्वीप्रधानःतदाश्रयइत्यर्थःअतएवनिखिलजीवनिकायानामाश्र-

छन्दोमयोमखमयोऽखिलदेवतात्मावाचोबभूवुरुशतीःश्वसतोऽस्यनस्तः ११ म
त्स्योयुगांतसमयेमनुनोपलब्धःक्षोणीमयोनिखिलजीवनिकायकेतः विस्रंसि
तानुरुभयेसलिलेमुखान्मेआदायतत्रविजहारहवेदमार्गान् १२ क्षीरोदधाव-
मरदानवयूथपानामुन्मथ्नताममृतलब्धयआदिदेवः पृष्ठेनकच्छपवपुर्विद-
धारगोत्रंनिद्राक्षणोऽद्रिपरिवर्त्तकषाणकंडूः १३ ॥ यःमेमुखात्विस्रंसितान्गलितान्
वेदस्यमार्गान्वेदनादायतत्रयुगांतसलिलेनविजहारहहर्षेण १२ कूर्मावतारमाह क्षीरोदधौकच्छपवपुः
सन्गोत्रंमंथनार्थमंदरगिरिंपृष्ठेनविधृतवान्कदाअमृतलब्धयेक्षीराब्धिमुन्मथ्नतांसतांनिद्रायाःक्षणः।
अवसरःउत्सवोवायस्यसः निद्रावसरःकुतस्तत्राहअद्रेःपरिवर्त्तःपरिभ्रमःसएवकषाणःकषणंघर्षणम्
सुखप्रदोयस्यांसाकंडूर्यस्यसःयद्वाअद्रिपरिवर्त्तएवकषःकषणंतेनअणितिअपयातीतिकषाणाकंडूर्यस्य
सः १३॥

श्रीनृसिंहावतारमाह त्रैविष्टपादेवाः तेषामुरुभयंहंतीतितथासभगवान् अथवात्रैविष्टपादैत्याः हिरण्यकशि
पोराज्यकालेतेषामुरुभयजनकोहासोयस्मिन् तत्त्रैविष्टपोरुभयंहासंतन्नृसिंहंरूपंकृत्वाकथंभूतंभ्रम
द्भ्रूकुट्योदंष्ट्राश्चयस्मिन् तत्करालंवक्त्रंयस्मिंस्तंदैत्येंद्रंस्फुरंतंआरात्समीपएवगदयाउपलक्षितंअभिपतं
तंनखैर्विददार १४ हरिसंज्ञकावतारमाह अंतरितियुगलेनउरुबलेनग्राहेणगजयूथस्यपतिःतीर्थरूपंश्रवो

त्रैविष्टपोरुभयहासन्नृसिंहरूपंकृत्वाभ्रमद्भ्रुकुटिदंष्ट्रकरालवक्त्रम् दैत्येंद्रमाशु
गदयाभिपतंतमारादूरौनिपात्यविददारनखैःस्फुरंतम् १४ अंतःसरस्युरुबलेन
पदेगृहीतोग्राहेणयूथपतिरंबुजहस्तआर्त्तः आहेदमादिपुरुषाखिललोकनाथ
तीर्थश्रवःश्रवणमंगलनामधेय १५ श्रुत्वाहरिस्तमरणार्थिनमप्रमेयश्चक्रायु
धःपतगराजभुजाधिरूढः चक्रेणनक्रवदनंविनिपाट्यतस्माद्धस्तेप्रगृह्यभगवान्
न्कृपयोज्जहार १६ ज्यायान्गुणैरवरजोप्यदितेःसुतानांलोकान्विचक्रमइमान्य

यशोयस्यसतीर्थश्रवाः हेतीर्थश्रव श्रवणेनैवमंगलनामधेयंयस्यसः १५ तद्वचनंश्रुत्वाशरणार्थिनंतंहस्ते
शुंडायांप्रगृह्यकिंकृत्वानक्रस्यग्राहस्यवदनंविनिपाट्यविदार्यतस्माद्दरनात् १६ वामनावतारमाह अदि
तेःसुतानांद्वादशादित्यानांमध्येअधियज्ञःयज्ञानांअधिष्ठाताविष्णुःअवरजःकनीयानपिगुणैर्ज्यायान्॥ ६॥

ज्येष्ठः गुणानेवाह यद्यतदमांल्लोकान् विचक्रमे पदन्यासैः क्रांतवान् अथप्रतिश्रुतानंतरमेवतत्रहेतुःबलेः क्ष्मां वामनरूपेणजगृहे नन्वीश्वरः स्वयंकिमितितथाचक्रेतत्राह याच्ञांविनाधर्ममार्गवर्त्तमानोनचाल्यः ऐश्वर्यान्न्यंशनीयइति १७ ननुतर्हियाच्ञयापिचालनमनुचितमेवेत्याशंक्यततोधिकंस्वस्यालोक्यादिरास्यामीत्याशये नत्तवानित्याह नार्थइति यद्धिबुधाधिपत्यंइदानीवलात्प्राप्तंअग्नेदीयमानंच अयंवलेःपुरुषार्थोनभवतिकुतइत्यतआह आअपइति च्छेदः उरुक्रमस्यपादशौचंचरणक्षालनरूपाअपः आसर्वतोधृतवतः १७

क्ष्मांवामनेनजगृहेत्रिपदच्छलेयाच्ञामृतेपथिचरन्प्रभुभिर्नचाल्यः १७ नार्थोबलेरयमुरुक्रमपादशौचमापःशिखांधृतवतोविबुधाधिपत्यम् योवैप्रतिश्रुतमृतेनचिकीर्षदन्यदात्मानमंगशिरसाहरयेऽभिमेने १८ तुभ्यंचनारदभृशंभगवान्विवृद्धभावेनसाधुपरितुष्टउवाचयोगम् ज्ञानंचभागवतमात्मसतत्वदीपंयद्वासुदेवशरणाविदुरंजसैव १९ ॥ शिखायांमूर्ध्नीत्यर्थः किंचशक्रेणवारितःशिष्योपि अंगहेनारद यः प्रतिश्रुतंविनाऽन्यत् नचिकीर्षत् कर्तुनैच्छत् यस्तृतीयपादपूरणार्थंहरये आत्मानंदेहमपिशिरसा अभिमेने अंगीकृतवान् एवंसदेहं त्रैलोक्यंप्रदत्तवतोविबुधाधिपत्यमर्थोनभवतीत्यर्थः १८ हंसावतारमाहतुभ्यमिति भृशाविवृद्धेनभावेनअत्युद्रिक्तयाभक्त्यापरितुष्टः सन्भक्तियोगंसाधुयथातथाउवाचज्ञानंचेति ज्ञानसाधनंकिंतत् भागवतंनामकथंभूतंतत्त्वमेवसतत्वंआत्मतत्वदीपकंविवृद्धभावेनेति विशेषणस्यफलमा

तत्तन्मन्वंतरावतीर्णावतारमाह चक्रमिति स्वतेजः निजंप्रभावमेवचक्रंस्कदर्शनंबिभर्त्तिचक्रवद्प्रतिहतंप्रभावंबिभर्त्तीत्यर्थः तदेवाह मनुवंशपालकःसन्त्रयाणांलोकानांपृष्ठेउपरिस्थितेसत्यलोकेपिकमनीयांस्वकीर्त्तिविस्तारयन्राजस्कदंडंविधत्ते २० धन्वंतर्यवतारमाह लोकेअवतीर्यधन्वंतरिःसन्पुरुरुजांमहारोगिणांस्वनाम्नैवरुजःरोगान्हंतिस्वयमेवकीर्त्तिरितिकीर्त्यतिशयोक्तिः अमृतंमरणशून्यमायुर्यस्मा

चक्रंचदिक्ष्वविहितंदशस्कस्वतेजोमन्वंतरेषुमनुवंशधरोबिभर्त्ति दुष्टेषुराजस्कदमंव्यदधात्स्वकीर्त्तिंसत्येत्रिपृष्ठउशतीप्रथयंश्चरित्रैः २० धन्वंतरिश्चभगवान्स्वयमेवकीर्त्तिर्नाम्नानृणांपुरुरुजांरुजआशुहंति यज्ञेचभागममृतायुरवावरुंधआयुष्यवेदमनुशास्त्यवतीर्यलोके २१ क्षत्रंक्षयायविधिनोपभृतंमहात्माब्रह्मध्रुगुज्झितपथंनरकार्त्तिलिप्सुउद्धंत्यसाववनिकंटकमुग्रवीर्यस्त्रिःसप्तकृत्वउरुधारपरश्वधेन २२

त्सः अवअवसन्नंपूर्वंदैत्यैःप्रतिरुद्धंयज्ञेभागंचअवरुंधेलभतेस्मअवापरुद्धमितिपाठेप्ययमेवार्थः आयुर्विषयंवेदंवैद्यशास्त्रंचानुशास्तिप्रवर्त्तयति २१ परशुरामावतारमाह जगतःक्षयायविधिनादैवेनउपभृतंसंवर्द्धितंमत्स्य वेसमर्पितमितिब्राह्मणेभ्योद्रुह्यतीतितथाअतउज्झितःपंथावेदमार्गोयेनअतएवनरकार्त्तिलिप्सुनीवएवंभूतमवनेःकंटकतुल्यंक्षत्रमसौमहात्माहरिःउद्धंतिउत्सादयतिदीर्घतीक्ष्णधारेणपरशुना २२

राम:
३९

श्रीरामावतारमाहत्रिभिः अस्मदिति अस्माकंब्रह्मादीनांप्रसादेस्तसुखःकलयाभरतादिरूपयासहकलामा
यातस्याईशःगुरोर्दशरथस्याज्ञायांतिष्ठन्सीतालक्ष्मणाभ्यांसहितोवनमाविवेशयस्मिन्विरोधंकृत्वारावणो
नाशंप्राप्तः २३ यस्मैरामायउदधिर्मार्गंददौ कथंभूतउदधिः सपदिशीघ्रं हरोयथात्रिपुरं द्विषत्कः तद्वद्रिपुरलं
कांदग्धुमिच्छोः षष्ठीचतुर्थ्यर्थे यद्वापंचमीयद्विषत्कोः रामाद्भयंप्राप्तेतेनअंगेषुवेपःकंपोयस्येति कथंभूतउ
दधिः ऊढंप्राप्तंयद्भयंतेनकंपोयस्येतिकथंभूतउदधिः ऊढंप्राप्तंयद्भयंत्तेनकंपोयस्य अत्रहेतुः दूरेवर्त्तमानास्त

अस्मत्प्रसादस्तसुखःकलयाकलेशदृक्ष्वाकुवंशअवतीर्यगुरोर्निदेशे तिष्ठन्वनंस
हृयितानुजआविवेशयस्मिन्विरुद्धदशकंधरआर्त्तिमार्च्छत २३ यस्माअदादुदधि
रूढनयांगवेपोमार्गंसपद्यरिपुरंहरवद्द्विषत्कोः दूरेस्तत्दृथितरोषस्तशोणदृष्ट्याता म्र
तप्यमानमकरोरगनक्रचक्रः २४ वक्षःस्थलस्पर्शरुग्णमहेंद्रवाहदंतैर्विडंबित
ककुब्जुषुऊढहासम्॥ ॥ हृतसीतातयानिमित्तभूतयामथितःस्तभितोरोषःतेनस्तशोणाअरुणा
दृष्टिस्तयात्वंतंतप्यमानंमकराणामुरगाणांनक्राणांचचक्रंयस्मिन् २४ किंचयुद्धेरावणस्यवक्षःस्थलस्पर्शेन
रुग्णाभग्नायेमहेंद्रवाहस्यऐरावतस्यदंतास्तैर्विडंबिताःस्वधवलिम्नाधवलीकृताःतत्तद्दिक्षुपतितैःप्रका
शितादृत्यर्थः याएवंभूताःककुभोदिशःजुषतेसेवतेपालयतीतितथातस्यहारहतुंःरावणस्यअहोमत्समःको
न्योस्तीतिमहागर्वेणऊढंप्राप्तंहासंअस्तभिःप्राणैःसहसद्यःशीघ्रंविनेष्यतिअपनेष्यतिकैर्धनुषोविस्फूर्जितैःदं

टंकारघोषैरेवंकथंभूतस्य अधिसैन्ये स्वपरसैन्यमध्ये उच्चरतः उत्कर्षेण विचरतः कृकुञ्जयरूढहासमितिपा
ठेढंतेरुज्वलिनानांकुकुभांयोजयः तेनरूढोहासःसंजातोगर्वः तमपनेष्यतीत्यर्थः २५ श्रीकृष्णावतारमाह
भूमेरितिदृशभिःस्फुरेतराः असुरांशसंभूताराजानस्तेषांवरूथैः सैन्यैर्विमर्दितायाः कलयारामेणसहजातः
सन्कोसौजातः सितकृष्णोकेशोयस्यभगवतः सएवसाक्षात्सितकृष्णकेशत्वं शोभैवनतुवयःपरिणामकृतं
अविकारित्वात् यत्तुउक्तंविष्णुपुराणे उज्जहारात्मनः केशौसितकृष्णौमहामुने इति यच्चभारतेसचापिकेशौ

सद्योऽसुभिःसहविनेष्यतिदारहर्तुर्विस्फूर्जितैर्धनुषउच्चरतोऽधिसैन्ये २५ भूमेः
सुरेतरवरूथविमर्दितायाःक्लेशव्ययायकलयासितकृष्णकेशः जातःकरिष्य
तिजनानुपलक्ष्यमार्गःकर्माणिचात्ममहिमोपनिबंधनानि २६॥ २६ ॥ ७॥

हरिरुच्चजहेशुक्लमेकमपरंचापिकृष्णं तौचापिकेशावाविशेतांयदूनांकुलेस्त्रियौरोहिणींदेवकींच तयो
रेकोबलभद्रोबभूवयोऽसौश्वेतस्तस्यदेवस्यकेशः कृष्णोद्वितीयःकेशवःसंबभूव केशोयोसौवर्णतःकृष्णउ
क्तइति तत्तु नकेशमात्रावतारअभिप्रायं किंतुभारावतारणरूपकार्यंकियदेतत् मत्केशावेवैतत्कर्तुंशक्ताविति
द्योतनार्थंरामकृष्णयोर्वर्णसूचनार्थंचकेशोद्धरणमितिगम्यते अन्यथा तत्रैवपूर्वापरविरोधापत्तेः कृष्णस्तुभग
वान्स्वयमित्येतद्विरोधाच्च कथंभूतः परमेश्वरतयाजनैरनुपलक्ष्योमार्गोयस्य नर्हिईश्वरत्वेकिंप्रमाणम् अनिमा गम:
नुषकर्माण्यन्यथानुपपत्तिरेवेत्याह आत्मनामहिमाउपनिबध्यते अभिव्यज्यतेयैस्तानि २६॥ २६ ॥ ७॥ ३२

एतदेवप्रपंचयतितोकेनेत्यादिनाबालेनपूतनायाजीवहरणंयत्रिंग ताजानुभ्यांगच्छता अंतरागतेनम ध्यप्राप्तेनद्विविस्पृशोरर्जुनयोः इतरथाअनीश्वरत्वेतन्नभवितव्यम् २७ विषतोयपीथान्विषमयंतोयस्यपी थंपानंयेषांपालान्गोपांश्चकृपादृष्टिरूपावृष्ट्याजीवयिष्यतीतियमुनायांक्रीडन्उरगंकालियंउच्चाटयिष्यति

तोकेनजीवहरणंयदुलूकिकायास्त्रैमासिकस्यचपदाशकटोऽपवृत्तः यद्रिंगतां तरगतेनद्विविस्पृशोर्वाउन्मूलनंत्वितरथाऽर्जुनयोर्नभाव्यम् २७ यद्दैव्रजेव्रजपशूं त्विषतोयपीथान्पालांस्त्वजीवयदनुग्रहदृष्टिवृष्ट्या तच्छुद्धयेऽतिविषवीर्यविलो लजिह्वमुच्चाटयिष्यदुरगंविहरन्ह्रदिन्याम् २८ तत्कर्मदिव्यमिवयन्निशिनिः शयानंदावाग्निनाशुचिवनेपरिदह्यमाने उन्नेष्यतिव्रजमतोऽवसितांतकालं नेत्रेपिधाय्यसबलोनधिगम्यवीर्यः २९ गृह्णीतयद्यदुपबंधममुष्यमाताशुल्बंसु तस्यनतुतत्चरदमुष्यमाति॥ तच्छुद्धयेतस्याह्रदिन्याः निर्विषत्वायअतिविषवीर्येणविलोलाअ

तिचंचलाजिह्वायस्य २८ दिव्यमलौकिकंइवेतिलोकोक्तिः उन्नेष्यतिउद्धरिष्यतिशुचिर्ग्रीष्मःतत्संबंधिनिव नेशुष्कइत्यर्थः अतोदावाग्नेर्हेतोः अवसितोनिश्चितोऽतकालोयस्यतंसबलःसरामःअनधिगम्यंदुर्ज्ञेयंवीर्य यस्यसः तत्रनिशिनिःशयानमितिकालियदमनेरात्र्यांयमुनातीरेनेत्रेपिधाय्यपिहितेकारयित्वेतिसुजाटव्या मतिज्ञेयम् २९ उपबध्यतेनेनेति॥

७
भा० द्वि० उपबंधंतत्साधनंशुल्बंदाम अमुष्यमातायशोदा अग्रहीत् अमुष्यनमातिबंधनसंमतं नभवतिनपूर्यतइत्य
टी० र्थः गोपीयशोदासंवीक्ष्यदंष्ट्राप्रतिबोधितानिजैश्वर्यंज्ञापिताआसीदितियत् तच्चकर्मदिव्यमिवेतिसर्वत्रपूर्वे
३३ णैवान्वयः ३० वरुणस्यपाशात् यद्भयंतस्मान्मोचयिष्यतिमयसूनुनाव्योमनाम्नाआप्तंव्याप्तंनिशिशयानमि
तिचवैकुंठप्राप्तिसाधनानुष्ठानाभावोदर्शितः उपनेष्यतिप्रापयिष्यतिगोकुलवासिनंजनंस्मेत्याश्चर्ये ३१ देवे

यज्जृंभतोऽस्यवदनेभुवनानिगोपीसंवीक्ष्यशंकितमनाःप्रतिबोधितासीत् ३० नं
दंचमोक्ष्यतिभयाद्वरुणस्यपाशाद्गोपान्बिलेषुपिहितान्मयसूनुनाच अन्ह्याप्तं
निशिशयानमतिश्रमेणलोकंविकुंठउपनेष्यतिगोकुलंस्म ३१ गोपैर्मखेप्रति
हतेव्रजविप्लवायदेवेऽभिवर्षतिपशून्कृपयारिरक्षुः धर्तोच्छिलींध्रमिवसप्तहा
नानिसप्तवर्षोमहीध्रमनघैककरेसलीलम् ३२ क्रीडन्वनेनिशिनिशाकररश्मि
गौर्यांरासोन्मुखःकलपदायतमूर्छितेन॥ ३३ देपशून्रिरक्षुः रिरक्षिषुरित्यर्थः अनघेश्रमरहि
तेएकस्मिन्नेवकरेसलीलंयथातथामहीध्रंगोवर्द्धनंधर्त्ताधारयिष्यतिउच्छिलींध्रंउद्गतंछत्राकमिवसप्त
वर्षाणिवयोयस्यसः ३२ निशिरात्रौनिशाकररश्मिभिः गौर्यांधवलायांवनेक्रीडन्कलानिमंजुलानिपदानि रामः
नियस्मिन्तच्चततआयतंदीर्घंमूर्छितम् आलापविशेषयुक्तंगीतंतेनउद्दीपितःस्मरएवरुक्॥ छ ॥ ३३

यासांगोपीनांहर्त्तुःशंखचूडस्यशिरोहरिष्यति ३३ येचप्रलंबादयःतेसर्वेहरिणाहेतुभूतेनतदीयंनिलयंअद-
र्शनंदर्शनायोग्यंवैकुंठंअलंयास्यंतीत्युत्तरेणान्वयःखरोधेनुकःदर्दुरइवदर्दुरोवकःइभःकुवलयापीडःक-
पिर्द्विविदःकुजोनरकः ३४ येचमृधेआत्तचापाःसमितौसंग्रामेशालंतेश्लाघंतेसमितिशालिनःननुप्रलंबखर-
कपिवल्वलरुक्मिप्रमुखाःबलभद्रेणनिहिताःकांबोजादयभीमार्जुनादिभिःशंबरःप्रद्युम्नेनयवनोमुचुकुं

उद्दीपितस्मररुजांव्रजभृद्वधूनांहर्त्तुर्हरिष्यतिशिरोधनदानुगस्य ३३ येचप्रलंब
खरदर्दुरकेश्यरिष्टमल्लेभकंसयवनाःकुजपौण्ड्रकाद्याःअन्येचशाल्वकपिव
ल्वलदंतवक्रसप्तोक्षशंबरविदूरथरुक्मिमुख्याः ३४ येवामृधेसमितिशालिनः
आत्तचापाःकांबोजमत्स्यकुरुकैकयसृंजयाद्याः यास्यंत्यदर्शनमलंबलभीमपा
र्थव्याजाह्वयेनहरिणानिलयंतदीयम् ३५ कालेनमीलितधियामवमृश्यनॄ
णांस्तोकायुषांस्वनिगमोवतदूरपारः॥ न्देननतुहरिणानत्राह बलोभीमःपार्थइत्यादयोव्या-
जाह्वयोःकपटनामानियस्यतेनसप्तोक्षाणस्तुतेनदमिताःकालांतरेणयास्यंतीतिभावःएतच्चसर्वमपिक-
र्मदिव्यमिवतच्चान्यथानभाव्यमितिपूर्वेणेवसंबंधः ३५ व्यासावतारमाह अनुयुगंमीलितासंकुचिताधी-
र्येषांस्तोकमल्पमायुर्येषान्ते स्वनिगमःस्वकृतोवेदराशिः॥ ॥ ॥ ॥ रामः

भा० द्वि० वत अहो दूरे पारं यस्येति दुर्गमद्भुत्वम् ३५ सत्यवत्यामाविर्भूतः सन् स एव हरिः विटपशः शाखाभेदेन ३६ बुद्धा
टी० वतारमाह देवद्विषां निष्ठितानां नितरां स्थितानां तद्बलेन च पूर्भिः पुरीभिः अदृश्यतूर्भिः अलक्ष्यवेगाभिः म
३४ तेर्विमोहः योग्यतात्यागो यस्मात् मतेः प्रलोभश्च अयुक्तस्वीकारो यस्मात्तं पाखंडवेषं विधाय तेन औपधर्म्यं
पाखण्डधर्मं वार्थेष्वज्ञ बहु भाषिष्यत इत्यर्थः ३७ कल्क्यवतारमाह यर्हि यदा सतामप्यालयेषु गृहेष्वपि

आविर्हितस्त्वनुयुगं स हि सत्यवत्यां वेदद्रुमं विटपशो विभजिष्यति स्म ३६ देवा
द्विषां निगमवर्त्मनि निष्ठितानां पूर्भिर्मयेन विहिताभिरदृश्यतूर्भिः लोकान्घ्न
तां मतिविमोहमतिप्रलोभं वेषं विधाय बहु भाष्यत औपधर्म्यम् ३७ यर्ह्याल
येष्वपि सतां न हरेः कथाः स्युः पाखंडिनो द्विजजना वृषला नृदेवाः स्वाहा स्वधा व
षडिति स्म गिरो न यत्र शास्ता भविष्यति कलेर्भगवान्युगान्ते ३८ सर्गे तपोऽहमृष
यो नव ये प्रजेशाः स्थाने च धर्ममखमन्वमरावनीशाः ॥ र्णिकाः पाखंडिनः स्युः तदा क

ल्किरूपेण कलेः शास्ता भविष्यति अत्र च ब्रह्मनारदसंवादात्प्राग्भाविनो वराहादयः मन्वंतरावतारास्तु भू
ताभाविनश्च धन्वंतरि परशुरामोत्तरावर्त्तने श्रीरामादयस्तु भाविनः तत्र तु क्वचित् भूतादिनिर्देशश्छांदसः राम:
इति द्रष्टव्यम् ३८ सृष्ट्यादिकार्यभेदेन मायागुणावतारविभूतीराह सर्ग इति स्थाने स्थितौ मखो विष्णुः ॥ ३४

धर्मश्च मखश्च मनवश्चाऽमराश्चाऽवनीशाश्च ते अंते संहारे हरो रुद्रः मन्युवशाः सर्पाः बहुशक्तिधारिणो
भगवत इमा विभूतयः ३९ इदं मया संक्षेपेणोक्तं विस्तरेण वक्तुं न कोपि समर्थ इत्याह पृथिव्याः परमाणूनपि
यो विममे गणितवान् तादृशोपि को नु विष्णोर्वीर्यगणनां कर्त्तुमर्हति कथंभूतस्य यो विष्णुः त्रिपृष्ठं सत्यलोकं
चस्कंभ धृतवान् किमिति चस्कंभ यस्मात् त्रैविक्रमे अस्खलिताप्रतिघातशून्येन स्वरंहसा स्वपादवेगेन।
त्रिसाम्यरूपं सदनमधिष्ठानं प्रदानं तस्मादारभ्य उरू अधिकं कंपयानं कंपमानं कंपेन यानं यस्येति वा अ-

अंते त्वधर्महरमन्युवशाऽसुराद्या मायाविभूतय इमाः पुरुशक्तिभाजः ३९ वि-
ष्णोर्नु वीर्यगणनां कतमोऽर्हतीह यः पार्थिवान्यपि कविर्विममे रजांसि चस्कंभ
यः स्वरंहसाऽस्खलता त्रिपृष्ठं यस्मात् त्रिसाम्यसदनादुरुकंपयानम् ४० नांतं वि-
दाम्यहममी मुनयोऽग्रजास्ते मायाबलस्य पुरुषस्य कुतोऽपरे ये॥ ४१ तःकारणाच्च स्कं-

भआ त्रिपृष्ठमिति वा च्छेदः सत्यलोकमभिव्याप्य यः सर्वं धृतवानित्यर्थः तथा च मंत्रः विष्णोर्नुकमिति।
अस्यार्थः विष्णोर्नु वीर्याणि कं प्रवोचं कः प्रावोचदित्यर्थः यः पार्थिवानि रजांस्यपि विममे सोपि यो विष्णुस्त्रे-
धा विचक्रमाणः त्रिविक्रमं कुर्वन् उत्तरं लोकं अस्कभाय अवष्टब्धवान् कथंभूतं सधस्थं सह स्मिन् सधा देवा-
स्तिष्ठंतीति स्थाः तत्रस्थैर्देवैः सह वर्त्तमानमित्यर्थः ४० एतत्प्रपंचयति नांतमिति पुरुषस्य यन्मायाबलं त-
स्यांतं न विदामि॥ ४१॥

भा०द्वि० नवेभ्निर्दशशताान्याननानि यस्य सोऽपि अस्य गुणान् गायन् पारं न समवस्यति न प्राप्नोति ४१ यदि नर्कैःपिवि
टी० दंति तर्हि कथं मुच्येरन् तत्कृपयैवेत्याह येषामिति दययेत् दयां कुर्यात् ते च यदि निष्कपटं आश्रितचरणा भवं
३५ ति ते दुस्तरां देवमायां अतितरंति च कारान्मायावैभवं विदंति च अथेति वा पाठः प्रत्यक्षमेव तेषां मायातितर-

गायन्गुणान्दशशताननआदिदेवःशेषोऽधुनाऽपिसमवस्यतिनास्यपारम् ४१ये
षांसएवभगवान्दययेदनंतःसर्वात्मनाश्रितपदोयदिनिर्व्यलीकम् तेदुस्तराम
तितरंतिचदेवमायांनैषांममाहमितिधीःश्वशृगालभक्ष्ये ४२ वेदाहमंगपरम-
स्यहियोगमायांयूयंभवश्चभगवानथदैत्यवर्यः पत्नीमनोःसचमनुश्चतदात्म-
जाश्चप्राचीनबर्हिर्ऋभुरंगउतध्रुवश्च ४३ इक्ष्वाकुरैलमुचुकुंदविदेहगाधिरघ्वं
बरीषसगरागयनाहुषाद्याः मांधात्रलर्कशतधन्वनुरंतिदेवदेवव्रतोबलिरमूर्त्त
रयोदिलीपः ४४ ॥

णमित्याह नैषामिति श्वशृगालानां भक्ष्ये देहे ४२ अंतर्ज्ञानाभावे
पि मायेयमिति ज्ञानम् तत्कृपया बहूनामस्तीत्याह वेदाहमिति त्रिभिः यूयमिति सनकादीनंतर्भाव्य बहु
त्वं दैत्यवर्यः प्रह्लादः मनुः स्वायंभुवः तस्य पत्नी च तदात्मजाः पुत्राः कन्याश्च प्राचीनबर्हिषो विसर्गलोपः छां एमः
दसः ४३ शतधनुः अनुश्च संधिरार्षः रंतिदेवा इति वा पाठः ऋगमः ऐकपद्यं एतैः सहितो देवव्रत इत्यर्थः ४४ ३५

उपेंद्रदत्तःशुकःबिभीषणादयोवर्यामुख्यायेषान्ते ४५ किंबहुनासत्संगेनसर्वेपिविदंतीत्याह तेवाइति
अद्भुतःक्रमाःपादन्यासायस्यहरेस्तत्परायणास्तद्भक्ताः तेषांशीलेशिक्षायेषांतेतथायदिभवंतितर्हितेपि
विदंतीत्यर्थः श्रुतेभगवतोरूपेधारणामनोनियमनंयेषांतेविदंतीतिकिमुवक्तव्यम् ४६ किंतद्भगवतःस्वरू
पंयस्मिन्मनोधारणांविधायमायांतरंतीत्यपेक्षायामाह शश्वदितिद्वाभ्याम् यद्ब्रह्मेतिविदुर्मुनयः तदेवभगवतः

सौभर्युतंकशिबिदेवलपिप्पलादसारस्वतोद्धवपराशरभूरिषेणाः येन्येबिभीषण
हनूमदुपेंद्रदत्तपार्थार्ष्टिषेणविदुरश्रुतदेववर्याः ४५ तेवैविदंत्यतितरंतिचदेव॰
मायांस्त्रीशूद्रहूणशबराअपिपापजीवाः यद्यद्भुतक्रमपरायणशीलशिक्षास्ति
र्यग्जनाअपिकिमुश्रुतधारणाये ४६ शश्वत्प्रशांतमभयंप्रतिबोधमात्रंशुद्धंस
मंसदसतःपरमात्मतत्त्वम्॥ ७ स्वरूपंकिंतद्ब्रह्मतदाह अजस्रंनित्यंचतत्सुखंचविशो
कंचेति अजस्रसुखत्वेहेतुः शश्वत्सदाप्रशांतम् अतोनित्यसुखरूपंविशोकत्वेहेतुःअभयंकुतःयतः
समंभेदशून्यंअतोऽभयंद्वितीयाद्वैभयंभवतीतिश्रुतेःतत्कुतःयतःप्रतिबोधमात्रंज्ञानैकरसंनतुज्ञानस्था
पिनीलपीताद्याकारेणचक्षुरादिकरणभेदेनचभेदोदृश्यतेविषयेन्द्रियसंसर्गशून्यंनशुद्धंनिर्मलंननुद
र्शितोविषयकरणोपरागरूपोमलःइत्यतआहसदसतःपरंविषयकरणसंगशून्यंवृत्तेरेवतदुपरागोनज्ञा

ननुतथापिज्ञात्रासहभेदःस्यात्नआत्मतत्वंआत्मनोज्ञातःस्वरूपमेवतत्नततोभिन्नंननुचतंत्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामीतिशब्दबोध्यत्वप्रतीतेःकुतोबोधरूपत्वंतत्राह शब्दोनयत्रेति आरोपितलिङ्गत्वावेव शब्दस्यव्यापारोनतद्बोधइत्यर्थःननुचभवतुनामनिरस्तभेदज्ञानरूपत्वाद्विशोकत्वंसुखस्यतुनानाकारकसाध्यक्रियाफलत्वात्कथमजस्रसुखत्वंनस्यादित्यतआहयत्रबहुकारकसाध्यःक्रियार्थउत्पाद्यादिचतुर्विधउत्पाद्याप्यविकार्यसंस्कार्यादिक्रियाफलंचनास्तिइंद्रियैर्ज्ञानांशाभिव्यक्तिरिवक्रियाभिरानंदांशाभिव्यक्तिमात्रंक्रियतेनोत्पत्त्यादिकमितिभावःननूत्पत्त्याद्यभावेपिमायामलापाकरणेनविकार्यत्वमेवस्याद्व्रीहि

शब्दोनयत्रपुरुकारकवान्क्रियार्थोमायापरैत्यभिमुखेचविलज्जमाना ४७।
तद्वैपदंभगवतःपरमस्यपुंसोब्रह्मेतियद्विदुरजस्रसुखंविशोकम् सध्र्यङ्नियम्य
यतयोयमकर्त्तहेतिंजह्युःस्वराडिवनिपानखनित्रमिंद्रः ४८ ॥

णामिवतुषापाकरणेनेत्याशंक्याहमायाभिमुखेस्थातुंविलज्जमानेवयस्मात्परैतिदूरतोपसरति ४७ तस्मादेवंभूतेभगवतिनियमितमनसांकृतार्थानांनकिमपिकृत्यमस्तीत्याह सध्र्यंचतीतिसध्र्यक्सहचरंमनःयंप्रतिनियम्ययस्मिन्स्थिरीकृत्ययतयोयतनशीलाःकर्त्तीभेदःतन्निरासोऽकर्त्तःतत्रहेतिंसाधनंजह्युस्त्यजेयुःअनुपयोगात्तन्नाद्रियंतइत्यर्थःउपयोगाभावेनसाधनानादरेदृष्टान्तःनिपीयतेस्मिन्नितिनिपानंकूपस्तस्यखनित्रंखननसाधनंयथास्वराट्स्वयमेवपर्जन्यरूपेणविराजमानइन्द्रोनादत्तेनहिइति यद्वास्वेनैवराजतइतिस्वराट्

एवंतावदजस्यस्वरूपंविशोकंब्रह्मैवभगवतःस्वरूपंतस्मात्प्राप्तानांचनप्राप्यंरूपंवाकिंचिदस्तीत्युक्तंइदानीन्त
नःप्राकृसएवसर्वफलदातासर्वकर्मप्रवर्त्तकश्चेत्याह सएवश्रेयसांफलानांविभुर्दातापितत्रहेतुःभावानांब्रा
ह्मणादीनांस्वभावैःशमदमादिभिर्विशेषणैर्विहितस्यसतःशुभस्यकर्मणोयतःप्रवर्त्तकात्प्रसिद्धिःयद्वाभावानां
स् महदादीनांस्वभावेनपरिणामेनविहितस्यतःकार्यस्यप्रसिद्धिःसएवस्वर्गादीनांदातेत्यर्थःननुकर्मकर्त्तुर्मृत
स्यकथंस्वर्गादिफलंस्यात्तत्राहस्वारंभकधातूनांभूतानांविगमेवियोगेसतिअन्वनुविशीर्यमाणेपिदेहेतत्रस्थ

सश्रेयसामपिविभुर्भगवान्यतोऽस्यभावस्वभावविहितस्यसतःप्रसिद्धिःदेहेस्व
धातुविगमेऽनुविशीर्यमाणेव्योमेवतत्रपुरुषोनविशीर्यतेऽजः४९सोऽयंतेऽभि
हितस्तातभगवान्विश्वभावनःसमासेनहरेर्नान्यदन्यस्मात्सदसच्चयत्५०इदं
भागवतंनामयन्मेभगवतोदितम् संग्रहोऽयंविभूतीनांत्वमेतद्विपुलीकुरु५१य
थाहरौभगवतिनृणांभक्तिर्भविष्यति॥व्योमेवयस्तेनसहनविशीर्यतेयतोऽजस्तेनसहन
जातःतस्यपुरुषस्यश्रेयसांप्रभुरित्यर्थः४९अध्यायत्रयस्यार्थमुपसंहरति सोयंतेसमासेनसंक्षेपेणाभिहि
तःतमेवाह सदसत्कार्यकारणंचहरेरन्यन्नभवति ननुहरेस्तदव्यतिरेकेतद्गतविकारप्रसंगःस्यात् नअन्य
स्मात्कारणभूतोहरिःकार्याद्व्यतिरिक्तइत्यर्थः५०अयंचविभूतीनांसंग्रहउदितः५१यथावर्णितेननृणांभ
क्तिर्भविष्यतीत्येवंसंकल्प्यसंवित्यतथाहरिलीलाप्राधान्येनश्रीभागवतंवर्णयनृतु॥ ७ ॥ ९ ॥

भक्तिरसविद्यातेनकेवलंतत्त्वमित्यर्थः ५२ ननुलीलामायाश्रयाकिंतद्वर्णनेनेत्यत आह मायामिति ५३ ॥ ६
॥ इतिश्रीभागवतेटीकायांसप्तमोऽध्यायः ७ ॥ अष्टमेदेहसंबंधमाक्षिपन्नीशजीवयोः बहूत्सरीक्षिदापृच्छ।
सुराणार्थान्विभुत्सितान् १ त्वमेतद्विपुलीकुर्वित्युक्तंतदेव विपुलीकरणंपृच्छतिब्रह्मणेतित्रिभिः अगुणस्य

सर्वात्मन्यखिलाधारेइतिसंकल्प्यवर्णय ५२ मायांवर्णयतोऽमुष्यईश्वरस्यानु।
मोदतः शृण्वतः श्रद्धयानित्यंमाययात्मानमुह्यति ५३ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापु
राणे द्वितीयस्कंधेब्रह्मनारदसंवादेसप्तमोऽध्यायः ७ ॥ श्रीराजोवाच ब्रह्मणाचो
दितोब्रह्मन्गुणाख्यानेऽगुणस्यच यस्मैयस्मैयथाप्राहनारदोदेवदर्शनः १ एतद्वेदि
तुमिच्छामितत्त्वंवेदविदांबर हरेरद्भुतवीर्यस्यकथालोकसुमंगलाः २ कथयस्व
महाभागयथाऽहमखिलात्मनि कृष्णेनिवेश्यनिःसंगंमनस्त्यक्ष्येकलेवरम् ३ शृ
ण्वतःश्रद्धयानित्यंगृणतश्चस्वचेष्टितम् कालेननातिदीर्घेणभगवान्विशतेहृदि

गुणातीतस्यापिदेववदर्शनंयस्यसः १ । २ निःसंगंमनः श्रीकृष्णेनिवेश्येतिस्वप्रयत्नो।((॥ ४ ॥
दर्शितः ३ सोऽपिश्रद्धयाशृण्वतश्चनावश्यक इत्याह शृण्वतइतिस्वप्रयत्नंविनापिभगवान्स्वयमेवहृदि
विशति ५ ॥ रामः ॥ ६ ॥

भावसरोरुहं हृदयकमलं प्रविष्टः तद्गतं सर्वं मलं धुनोति सलिलस्येति द्रव्यांतरव्यामिश्रणादिनाकुं
भस्थे जले शोधिते तद्देवकेवलं शुद्धं न तु नदीतडागादिगतं स च मलः कुंभस्थांतस्तिष्ठति एवं न तु सर्व-
था विलीयते अत एव किंचिद्बलेनेन न पुनः क्षुभ्यति च एवं तपोदानादिप्रायश्चित्तं न सर्वथा सर्वेषां सर्वं
पापं धुनोति किंतु सावशेषं न च कस्यचिदेव तद्दृष्टिप्रविष्टमात्रस्तु श्रीकृष्णः सर्वेषां सर्वं पापं निःशेषं हरती-
ति अनेन दृष्टांतेनोक्तं सलिलस्य मलं यथा शरदिति ५ ततश्च कृतार्थो भवतीत्याह धौतात्मा निष्पापः मुक्ताः

प्रविष्टः कर्णरंध्रेण स्वानां भावसरोरुहम्। धुनोति शमलं कृष्णः सलिलस्य यथा
शरत्॥५॥ धौतात्मा पुरुषः कृष्णपादमूलं न मुंचति। मुक्तसर्वपरिक्लेशः पांथः स्वश
रणं यथा॥६॥ यददधातुमतो ब्रह्मन्देहारंभोऽस्य धातुभिः। यदृच्छया हेतुना वा भवंतो जा
नते यथा॥७॥ आसीद्यदुदरात्पद्मं लोकसंस्थानलक्षणम्। यावानयं वै पुरुष इयत्ता॰

सर्वे रागद्वेषादयः परिक्लेशा येन स पांथः प्रवासादागतः स्वशरणं गतं गृहं यथा न मुंच- ॥वयवैः पृथक्॥
ति तद्वत् ६ तदेवं श्रवणोत्कंठ्यमाविष्कृत्य संदिग्धानर्थान्पृच्छति अधातुमतः धातवो भूतानि तत्संबंधशून्य-
स्य अस्य लौकिकस्यात्मनः धातुभिर्देहारंभ इति यत् एतत्किं यदृच्छया निनिमित्तं हेतुना वा कर्मादिना भवंतो
यथा वज्जानते अतः कथयंत्विति शेषः ७ यश्चासावीश्वरः सोप्येन तुल्यदेहवान्नोक्तः अतस्तस्य को विशेष इ-
त्याशयेन पृच्छति आसीदिति सार्धेन लोकानां संस्थानं रचना तदेव लक्षणं स्वरूपं यस्य तत् अयं यस्योदरादासीत्

आसावीश्वरइयत्तायुक्तैःस्वपरिमितैरवयवैरयंलौकिकःपुरुषोयावान्यत्संख्याकावयवयुक्तःतावान्प्रो
क्तःसंस्थावान् अवयववानिवचप्रोक्तः। कोविशेषस्तस्येति ८ अवश्यंचविशेषोवाच्यइत्याह अजोब्रह्मा
भूतानांव्यष्ट्युपाधीनामात्मानियंतासमष्ट्युपाधित्वात् येनचअनुगृण्हतातस्यारूपंददृशेदृष्टवान् एतच्चत
स्यापिद्रष्टुरीशस्यकूटस्थस्याखिलात्मनःसृज्यंसृजामिसृष्टोऽहमीक्षयैवाभिचोदितःइत्यादिनोक्तमनूद्य।

तावानसाविति प्रोक्तः संस्थावयववानिव ८ अजः सृजति भूतानि भूतात्मा यदनुग्र
हात् ददृशे येन तद्रूपं नाभिपद्मसमुद्भवः ९ स चापि यत्र पुरुषो विश्वस्थित्युद्भवाप्य
यः मुक्त्वात्ममायां मायेशः शेते सर्वगुहाशयः १० पुरुषाऽवयवैर्लोकाः सपालाः पूर्व
कल्पिताः लोकैरमुष्यावयवाः सपालैरिति शुश्रुम ११ यावान्कल्पो विकल्पो वा य
थाकालोऽनुमीयते॥

७ तेअग्रेतुस्पष्टंभविष्यति ९ प्रश्नांतरमाह सचापीति यत्रशेतेयेनरूपेणा
वतिष्ठतेविश्वस्यस्थित्याद्योयस्मात् एवमादिप्रश्नानांतत्वतोऽर्हस्युदाहर्तुमितिसर्वान्तेक्रियायाःसंबंधः१०
प्रश्नांतरमाहपुरुषस्यावयवैःपूर्वकल्पिताःयस्येहावयवैर्लोकान् कल्पयंतीत्यादौलोकैश्चामुष्यावयवाइति
पातालमेतस्यहिपादमूलमित्यादौचत्वन्मुखाच्छ्रुतवन्तोवयमेवंसंदेहविपर्ययाभ्यांपृष्टम् ११ इदानीमज्ञातान्ब
हूनर्थान्पृच्छति यावानित्यादिना कल्पोमहान् विकल्पोऽवांतरः भूतादिशब्दोयस्मात् यस्यवाचकइतिवा सतःस्थू

स्वदेहाभिमानिनोमनुष्यपितृदेवादेः॥

आयुषः प्रमाणम् अनुमानप्रकारः पृष्टः १२ विशेषं पृच्छति कालस्येति अनुगतिः प्रवृत्तिकर्मगतयः कर्म प्राप्तानि स्थानानि यादृशीर्यादृश्यः १३ गुणानां सत्वादीनां परिणामं देवादिरूपमिच्छतां गुणिनां जीवानां मध्ये यस्मिन् परिणामे कर्मणां पुण्यपापानां समवायः समुदायः केन कर्मसमुदायेन कथं कृतेन कोऽधिकारी देवादिभा-

भूतभव्यभवच्छब्द आयुर्मानं च यत्सतः १२ कालस्यानुगतिर्यातु लक्ष्यतेऽण्वीबृहत्यपि यावत्यः कर्मगतयो यादृशीर्द्विजसत्तम १३ यस्मिन्कर्मसमावायो यथा येनो-पगृह्यते गुणानां गुणिनां चैव परिणाममभीप्सताम् १४ भूपातालककुब्व्योमग्रहनक्षत्रभूभृताम् सरित्समुद्रद्वीपानां संभवश्चैतदोकसाम् १५ प्रमाणमंडकोशस्य बाह्याभ्यंतरभेदतः महतां चानुचरितं वर्णाश्रमविनिश्चयः १६ अवतारानुचरितं यदाश्चर्यतमं हरेः युगानि युगमानं च धर्मो यश्च युगे युगे १७ नृणां साधारणो धर्मः सविशेषश्च यादृशः श्रेणीनां राजर्षीणां च धर्मः कृच्छ्रेषु जीवताम् १८ ॥ वं प्राप्नो-

तीत्यर्थः १४ भूरादीनां संभवः एतानि ओकांसि येषां प्राणिनां तेषां च संभवः यद्वेति सर्वत्रानुषंगः १५ वर्णानामाश्रमाणां चैव विनिश्चयः तत्तत्स्वभावैर्निर्धारः १६ युगे युगे प्रतियुगं यो धर्मः यच्च हरेरवतारानुचरितम् १७ सविशेषः वर्णाश्रमनिबंधनः श्रेणीनां तत्तद्व्यवसायोपजीविनां व्यवहारनियमलक्षणो धर्मः राजर्षीणां प्रजा-

सर्वेषांतत्वानांप्रकृत्यादीनांपरिसंख्यानंसंख्यालक्षणंस्वरूपंहेतुतोलक्षणंतत्तत्कार्यहेतुत्वेनचलक्षणमि
त्यर्थः पुरुषाराधनस्यविधिः देवपूजाप्रकारः अष्टांगयोगस्यचविधिः १९ योगेश्वराणामैश्वर्याणिअणिमादीनि
अर्चिरादिगतिः लिंगशरीरस्यभंगःप्रलयः वेदाऋग्वेदादयः उपवेदाआयुर्वेदादयः धर्म्माधर्मशास्त्राणितेषां

तत्वानांपरिसंख्यानंलक्षणंहेतुलक्षणम् पुरुषाराधनविधिर्योगस्याध्यात्मिकस्य
च १९ योगेश्वरैश्वर्यगतिर्लिंगभंगस्तुयोगिनाम् वेदोपवेदधर्माणामितिहासपुरा
णयोः २० संप्लवःसर्वभूतानांविक्रमःप्रतिसंक्रमः इष्टापूर्त्तस्यकाम्यानांत्रिवर्गस्य
चयोविधिः २१ यश्चानुशायिनांसर्गःपाखण्डस्यचसंभवः आत्मनोबंधमोक्षौचव्य
वस्थानंस्वरूपतः २२ यथात्मतंत्रोभगवान्विक्रीडत्यात्ममायया विसृज्यवायथा
मायामुदास्तेसाक्षिवद्विभुः २३ सर्वमेतच्चभगवान्पृच्छतेमेऽनुपूर्वशः तत्वतोऽर्ह
स्युदाहर्त्तुंप्रपन्नायमहामुने २४॥ ऽइतिहासपुराणयोश्चगतिःस्वरूपम् २० संप्लवअवांतरप्र
लयः यद्वासम्यक्प्लवनंउद्भवः विक्रमःस्थितिः प्रतिसंक्रमोमहाप्रलयः इष्टंवैदिकंकर्मपूर्तंस्मार्त्तंवापीकू
पतडागादिदेवतापतनानिच अन्नप्रदानमारामःपूर्त्तमित्यभिधीयतेइति तत्रचकाम्यानांअग्निहोत्रादी
नांविधिः अविरोधप्रकारः २१ अनुशायिनांलीनोपाधीनांजीवानांआत्मनोजीवस्यव्यवस्थानंबंधमोक्षाति

प्रमाणंसम्यक्ज्ञावायतस्तवब्रह्मनारदव्यासक्रमेणसंप्रदायोस्तीतिसामान्यन्यायेनाह परेचेति यद्वात्वद
न्येप्रायशोगतानुगतिकाएवनतत्त्वविद इत्याह परेचेति २५ ननुतवानशनद्विजकोपाभ्यांव्याकुलस्यकुतः
श्रवणंतत्राह नेति नपरायंतिनापगच्छंतिनव्याकुलीभवंतीत्यर्थः अच्युतकीर्त्तिपीयूषंपिबतः २६ उपामंत्रि

अत्रप्रमाणंभगवान्परमेष्ठीयथात्मभूः परेचेहानुतिष्ठंतिपूर्वेषांपूर्वजैःकृतम् २५
नमेऽसवःपरायंतिब्रह्मन्ननशनादमी पिबतोऽच्युतपीयूषमन्यत्रकुपिताद्द्विजात्
२६ सूतउवाच सउपामंत्रितोराज्ञाकथायामितिसत्पतेः ब्रह्मरातोभृशंप्रीतोविष्णु
रातेनसंसदि २७ प्राहभागवतंनामपुराणंब्रह्मसंमितम् ब्रह्मणेभगवत्प्रोक्तंब्रह्म
कल्पउपागते २८ यद्यत्परीक्षिदृषभःपाण्डूनामनुपृच्छति आनुपूर्व्येणतत्सर्वमा
ख्यातुमुपचक्रमे २९ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेप्रश्नविधिर्नामा
अष्टमोऽध्यायः ८॥श्रीशुकउवाच आत्ममायामृतेराजन्परस्यानुभवात्मनः॥१॥

तःपृष्टःसंश्वासोपतिश्चतस्य २७ ब्रह्मकल्पेसृष्टेःउपक्रमकल्पेभागवताख्यानेनैवप्रश्नानांउत्तरंदातुमुप
क्रांतवानित्यर्थः २ पांडूनांऋषभः श्रेष्ठः आनुपूर्व्येणेतिप्रस्तावक्रमोऽत्रविवक्षितोनप्रश्नक्रमः २९ ॥इतिद्वि
टी॰ मष्ट॰ ८॥राजप्रश्नोत्तरंवक्ष्यन्ब्रह्मणेहरिणोदितम् कथयामासनवमेशुकोभागवतंपुनः १ तत्रयत्तावद्

तत्रोत्तरमाह आत्मनो हरेर्मायामंतरेणानुभवरूपस्यात्मनः अर्थेन दृश्येन देहादिना संबंधः अंजसा तत्त्वतो न घटेत अत्र हेतुः परस्येति स्वप्नद्रष्टुर्यथा स्वप्नदेहसंबंधो न घटते तद्वत् १ संसारोऽपि मायैवेत्याह बहुरूपो बालयुवादिरूपो देवनरादिरूपश्चाऽऽभाति गुणेषु देहादिषु २ अतएव भक्तियोगेन तन्निरासे स तिमोक्षोऽपि घटत इत्याह यर्हीति वावशब्द एवार्थे स्वे एव महिम्नि यदा रमेत तदैवाह कालमाययोः पुरुषप्रकृत्योः परस्मिन् तदा उभयं अहं ममेति च संमोहं त्यक्त्वा उदास्ते पूर्णस्वरूपेणावतिष्ठते तदुक्तं ययासंमोहितो जीव आत्मानं

नघटेतार्थसंबंधः स्वप्नद्रष्टुरिवांजसा १ बहुरूपइवाभाति मायया बहुरूपया रममाणो गुणेष्वस्या ममाहमिति मन्यते २ यर्हि वाव महिम्नि स्वे परस्मिन्कालमाययोः। रमेत गतसंमोहस्त्यक्त्वोदास्ते ततोभयम् ३ आत्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थं यदाह भगवानृतम्। ब्रह्मणे दर्शयन्रूपमव्यलीकव्रतादृतः ४॥ ५ त्रिगुणात्मकं परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे लोकस्याजानतो व्यासश्चक्रे सात्वतसंहितामिति ३ यच्चोक्तं परमेश्वरस्यापि देहसंबंधाविशेषात्कथं तद्भक्त्या मोक्षः स्यादिति आसीद्यदुदरात्पद्ममित्यादिना तत्राह आत्मनो जीवस्य तत्त्वविशुद्ध्यर्थं तत्त्वज्ञानार्थं तद्भवं सेन किं तत् यत्तप आदिना भजनं भगवान्ब्रह्मणे आह। किं कुर्वन् ऋतं सत्यं चिद्घनं रूपं दर्शयन् दर्शने हेतुः अव्यलीकेन व्रतेन तपसा आदृतः सेवितः सन् अयं भावः जीवस्याविद्यया मिथ्यारूपदेहसंबंधः ईश्वरस्य तु योगमायया चिद्घनलीलाविग्रहाविर्भावं इति महान्विशेषः

भगवद्भजनादेव तत्त्वज्ञानमित्येतत्प्रपंचयिष्यन्ब्रह्मणोपि तत्त्वज्ञानं तत्प्रसादादेवेति दर्शयितुमितिहास
माह सइत्यादिना परो गुरुः भक्तिरहस्योपदेष्टा स्वधिष्ण्यपद्मं आस्थाय अधिष्ठाय तस्याधिष्ठानान्वेषणाय पूर्वं
जले निमग्नः परावृत्तस्स्वधिष्ण्ये स्थित इत्यर्थः ऐक्षत तत्कथं स्रष्टव्यमित्यालोचितवान् तादृशीं प्रज्ञां अत्र सृ
ष्टिविषये सम्मताम् अव्यभिचारिणीं विधिः प्रकारः ५ सृष्टिं चिंतयन्कदाचिद्द्व्यक्षरं वचः अंभसि उपाशृणो

स आदिदेवो जगतां परो गुरुः स्वधिष्ण्यमास्थाय सिसृक्षयैक्षत तां नाध्यगच्छद्दृश
मत्र संमतां प्रपंचनिर्माणविधिर्यथा भवेत् ५ स चिंतयन्द्व्यक्षरमेकदांभस्युपा
शृणोद्द्विर्गदितं वचो विभुः स्पर्शेषु यत्षोडशमेकविंशं निष्किंचनानां नृप यद्धनं वि
दुः ६ निशम्य तद्वक्तृदिदृक्षया दिशो विलोक्य तत्रान्यदपश्यमानः स्वधिष्ण्यमा
स्थाय विमृश्य तद्धितं तपस्युपादिष्ट इवादधे मनः ७ ॥ ७ तदुपसमीपे श्रुतवान् ते अक्षरे दर्श

यति कादयो मावसानाः स्पर्शाः तेषु यत्षोडशं तकारः यच्चैकविंशं पकारः वचसो निर्दिशार्थं तदर्थमाह हे नृ
प निष्किंचनानां धनं यद्विदुः येन तपोधना इति प्रसिद्धाः तच्च द्विर्गदितं तप तपेति लोट् मध्यमपुरुषैकवचनं त
स्य वीप्सा सादरविधिरूपामशृणोदित्यर्थः ६ एवं निशम्य तस्य वचसो वक्तृदिदृक्षया ततः प्रचलितः सन्दि
शो विलोक्य पुनः स्वधिष्ण्यमास्थाय केनचित्तपस्य संनियुक्त इव तच्चात्मनो हितं विमृश्य तपसि मनो धृतवा

ततश्चस अखिलानांलोकानांतापनंप्रकाशकंतपः अतप्यतकृतवान् तपतुपेत्येतस्यवचसोर्थेऽमोघंदर्शनंयस्यजितोऽनिलः आत्मामनश्चयेनविजितानिउभयेंद्रियाणिज्ञानकर्मात्मकानियेन तपतांतपश्चरतांमध्येतपीयान् अतिशयेनतपस्वी ८ तस्मैब्रह्मणेस्वलोकंवैकुंठाख्यंपरंश्रेष्ठंनयस्तरंयतःपरमुत्कृष्टमन्यन्नास्ति तमेवलोकमनुवर्णयतिपंचभिः व्यपेताःसंक्लेशादयोयस्मात् स्वदृष्टवद्भिःसुपुण्यवद्भिःयद्वा

दिव्यंसहस्राब्दममोघदर्शनोजितानिलात्माविजितोभयेंद्रियः अतप्यतस्माखिललोकतापनंतपस्तपीयांस्तपसांसमाहितः ८ तस्मैस्वलोकंभगवान्सभाजितःसंदर्शयामासपरंनयत्परम् व्यपेतसंक्लेशविमोहसाध्वसंस्वदृष्टवद्भिर्विबुधैरभिष्टुतम् ९ प्रवर्त्ततेयत्ररजस्तमस्तयोःसत्वंचमिश्रंनचकालविक्रमः नयत्रमायाकिमुतापरेहरेरनुव्रतायत्रसुरासुरार्चिताः १० श्यामावदाताःशतपत्रलोचनाःपिशंगवस्त्राःसुरुचःसुपेशसः॥

ऽ स्वस्यदृष्टंदर्शनमस्तियेषांआत्मविद्भिरित्यर्थः ९ तयोःताभ्यांमिश्रंसत्वंचनप्रवर्त्ततेकिंतुशुद्धमेवसत्वम् कालविक्रमोनाशः अपरेरागलोभादयोनसंतीतिकिमुवक्तव्यंअनुव्रताःपार्षदाः १० श्यामाश्चतेअवदाताश्चपद्मनेत्राःपीतांबराःसुरुचःअतिकमनीयाः। सुपेशसःअतिसुकुमाराःउन्मिषंतइवप्रभावंतोमणिप्रवेकाःमण्युत्तमायेषुतानिनिष्काणिपदकान्या

अतितेजस्विनः प्रबालादिवत् वर्च्चो वर्णो येषां ते परितः स्फुरंति कुंडलानि मौलयो मालाश्च संति येषां
ते ११ पार्षदान् अनुवर्ण्य पुनरपि लोकमनुवर्णयति भ्राजिष्णुभिर्दीप्यमानाभिः प्रमदोत्तमानां दिवः
कांतयस्ताभिर्विद्योतमानाः सह विद्युद्भिर्वर्तमानाः सविद्युतः ताभिरभ्रावलीभिः तत्र विद्युत इव स्त्रियः

सर्वे च चतुर्बाहवउन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाः स्फुवर्चसः प्रवालवैडूर्य्यमृणा।
लवर्च्चसः परिस्फुरत्कुंडलमौलिमालिनः ११ भ्राजिष्णुभिर्यः परितो विराजते ल।
सद्विमानावलिभिर्महात्मनाम् विद्योतमानः प्रमदोत्तमाद्युभिः सविद्युदभ्राव।
लिभिर्यथा नभः १२ श्रीर्यत्र रूपिण्युरुगायपादयोः करोति मानं बहुधा विभूति।
भिः प्रेंखं श्रिता या कुसुमाकरानुगैर्विगीयमाना प्रियकर्म गायति १३ ददर्श त
त्राखिलसात्वतां पतिः श्रियः पतिं यज्ञपतिं जगत्पतिम् सुनंदनंदप्रबलार्हणादि
भिः स्वपार्षदमुख्यैः परिसेवितं विभुम् १४ ॥ १४ ॥ २ ॥ ७ ॥ २

अभ्रपंक्तय इव विमानानि नभ इव लोकः १२ श्रीः संपद्रूपिणी मूर्त्तिमती मानं पूजां विभूतिभिर्नानावि
भवैः प्रेंखं आंदोलं संश्रिता कुसुमाकरो वसंतस्तस्यानुगाः भ्रमराः तैर्विविधं गीयमाना स्वयं तु प्रियस्य ह
रेः कर्म गायतीव भवतीति १३ य एवंभूतो लोकः तत्र तस्मिन् १४ ॥ १५ ॥ ७ ॥ राम:

भृत्यानां प्रसादे अभिमुखं दृगेव आसवद्वद्भक्ष्णां हर्षकरी यस्य तं प्रसन्नहासमरुणलोचनं चाननं यस्य वक्षसि स्थितया च श्रिया लक्षितं अलंकृतमित्यर्थः १५ अध्यर्हणीयं वरिष्ठं सिंहासनं च तस्त्रः प्रकृतिपुरुषमहदहंकाररूपाः षोडश एकादशेंद्रियपंचमहाभूताख्याः पंचतन्मात्ररूपा याः शक्तयस्ताभिर्वृतं स्वैर्भगैः स्वाभाविकैः ऐश्वर्यादिभिः इतरत्र योगिषु अध्रुवैः आगंतुकैः साधारणैरित्यर्थः एवं सत्यपि स्व एव धामन् स्वस्वरूपे र

भृत्यप्रसादाभिमुखं दृगासवं प्रसन्नहासारुणलोचनाननम् । किरीटिनं कुण्डलिनं ।
चतुर्भुजं पीतांबरं वक्षसि लक्षितं श्रिया १५ अध्यर्हणीयासनमास्थितं परं वृतं च
तुःषोडशपंचशक्तिभिः युक्तं भगैः स्वैरितरत्र चाध्रुवैः स्व एव धामन् रममाणमीश्वर
म् १६ तद्दर्शनाल्हादपरिप्लुतांतरो हृष्यत्तनुः प्रेमभराश्रुलोचनः ननाम पादांबुजम
स्य विश्वसृक् यत्पारमहंस्येन यथाऽधिगम्यते १७ तं प्रीयमाणं समुपस्थितं तदा प्र
जाविसर्गे निजशासनार्हणम् बभाष ईषत्स्मितरोचिषा गिरा प्रियः प्रियं प्रीतमनाः ॥

मरममाणं अत एव ईश्वरम् १६ तस्य दर्शनेन यः आल्हादः तेन परिप्लुतं व्याप्तं आंतरमं ॥ करे स्पशान् १८ तः करणं हृष्यन्ती रोमांचिता तनुर्यस्य प्रेमभरेण अश्रूणि लोचनेषु यस्य विश्वसृक् ब्रह्मा पारमहंस्येन यथा ज्ञानमार्गेण १७ तं ब्रह्माणं भगवान् बभाषे प्रजाविसर्गे कार्ये निजशासनार्हणं स्वनियोगार्हं प्रजाविसर्गे समुपस्थि

सिसृक्षया हेतुना चिरं संभृतेन तपसाऽहं सम्यक् तोषितः दुस्तोषः तोषितुमशक्यः १९ माऽइति मां श्रेयसां फलानां परिश्रामः परिश्रमः साधनप्रयासः मम दर्शनमवधिर्यस्य स तथा अतोऽधिगं तु पुनः फलं नास्तीत्यर्थः। २० एतच्च मत्कृपयैव त्वया प्राप्तमित्याह मनीषितमिच्छा तुभ्यमिदं दातव्यमिति या मम इच्छा तस्या अनुभावोऽयं कोऽसौ तमाह मम लोकस्यावलोकनं यत् न चेदं ममैव तपोबलेन प्राप्तमिति स्यात् त्वं मन्यस्व तत्स्वचेतेरपि

श्रीभगवानुवाच त्वयाऽहं तोषितः सम्यक् वेदगर्भ सिसृक्षया चिरं भृतेन तपसा दुस्तोषः कूटयोगिनाम् १९ वरं वरय भद्रं ते वरेशं माऽभिवाञ्छितम् ब्रह्मञ्छ्रेयःपरिश्रामः पुंसो मद्दर्शनावधिः २० मनीषिताऽनुभावोऽयं मम लोकावलोकनम् यदुपश्रुत्य रहसि चकर्थ परमं तपः २१ प्रत्यादिष्टं मया तत्र त्वयि कर्मविमोहिते तपो मे हृदयं साक्षादात्माऽहं तपसोऽनघ २२ सृजामि तपसैवेदं ग्रसामि तपसा पुनः बिभर्मि तपसा विश्वं वीर्यं मे दुस्तरं तपः २३ ब्रह्मोवाच भगवन्सर्वभूतानामध्यक्षोऽवस्थितो गुहाम्।

मत्कृतत्वादित्याह रहसि तपतपेति यद्वच उपश्रुत्य परमं तपश्च चकर्थ कृतवानसि २१ तदपि त्वां प्रति मयैवादिष्टं उपदिष्टं कदा तत्र तदा सृष्ट्यारंभे त्वयि कर्मणि कार्येऽर्थे विमोहिते सति किंच तयो नाम ममैव शक्तिरित्याह। तपो मे हृदयं अंतरंगा शक्तिः आत्मा स्वरूपं यस्य ज्ञानमयं तप इति श्रुतेः २२ ग्रसामि संहरामि बिभर्मि पालयामि

सन्यद्यपिवेदतथापीत्युत्तरेणान्वयः २४ नाथमानस्ययाचमानस्यउपतप्यमानस्येतिवाहेनाथनाथय आ
शासयप्रयच्छनाथितंयाचितं नाथनाधृयाञ्चोपतापैश्वर्याशीःषुनाथितमेवाह परंसूक्ष्मंअवरंस्थूलंचतेरू
पंयथाजानीयाम् २५ यथाचत्वंक्रीडसितथातद्विषयांमनीषांमयिधेहीत्युत्तरेणअन्वयः नानाशक्त्युपबृंहि
तंविलुंपन्संहरन्विविधंसृजन्बिभ्रत्पालयन्आत्मनास्वयमेवआत्मानंब्रह्मादिरूपंगृण्हन्अनुगृह्णन्

वेदत्वंप्रतिरुद्धेनप्रज्ञानेनचिकीर्षितम् २४ तथापिनाथमानस्यनाथनाथयनाथित
म्परावरेयथारूपेजानीयांतेत्वरूपिणः २५ यथात्ममायायोगेननानाशक्त्युपबृंहितम्
विलुंपन्विसृजन्गृण्हन्बिभ्रदात्मानमात्मना २६ क्रीडस्यमोघसंकल्पऊर्णनाभिर्य
थोर्णुते तथातद्विषयांधेहिमनीषांमयिमाधव २७ भगवच्छिक्षितमहंकरवाणिह्यतं
द्रितः नेहमानःप्रजासर्गंवध्येयंयदनुग्रहात् २८ यावत्सखासख्युरिवेशतेकृतःप्रजा
विसर्गेविभजामिभोजनम्॥ ७ क्रीडति २६ ऊर्णुतेतंतुभिःआत्मानमाच्छादयति २७ नन्विंस्रष्टे

त्वहिग्नएवतत्त्वज्ञानंप्रार्थयसेनेत्या भगवतात्वयाशिक्षितंअनुशिष्टंअतंद्रितअनलसःसन्करिष्यामितर्हि
किमनेनतत्त्वज्ञानेनतत्राहयस्मादेवंभूतात्भगवदनुग्रहात्प्रजासर्गमीहमानःकुर्वन्नपिअहंकारादिभिर्बद्धोनभवेयमि
ति २८ अवश्यंचमदोभवितासतुकंचित्कालंमाभूदितिप्रार्थयते यावदितिभोईशतेत्वयालौकिकस्यसख्युः

सखेवाहं कृतः करस्पर्शनादिनाममसख्येन संमानितः सन्प्रजासर्गरूपे नवपरिकर्मणि सेवायां स्थितो विक्लवो
ऽव्याकुल एव यावज्जनं विभजामि उत्तममध्यमादिभेदेन सृजामि तावत् त्वत्सन्मानादहमप्यजः स्वतंत्र इति मा
निनो मे समुन्नद्ध उत्कटो मदो माभूत् यद्वा मदो मा समुन्नद्ध मा समुन्नह्यतां उद्रिक्तो न भवेदित्यर्थः २९ ज्ञानं शा
स्त्रोत्थं विज्ञानमनुभवः रहस्यं भक्तिः सुगोप्यमपि वक्ष्यामीत्यादिनिर्देशात् तस्यांगं साधनम् ३० यावान्स्वरूप
तः यथा भावः यादृक् सत्तावान् यानि रूपाणि गुणाः कर्माणि च यस्य ३१ एतदेव सम्यगुपदिशन् यथा नित्यत्वार्थं

अविक्लवस्ते परिकर्मणि स्थितो मा मे समुन्नद्धमदोऽजमानिनः २९ श्रीभगवानुवाच
ज्ञानं परमगुह्यं मे यद्विज्ञानसमन्वितम् सरहस्यं तदंगं च गृहाण गदितं मया ३० यावा
नहं यथाभावो यद्रूपगुणकर्मकः तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात् ३१ अहमे
वासमेवाग्रे नान्यद्यत्सदसत्परम् पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ३२ ऋ
तेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि ॥

ऽ स्फुटयति अहमेवाग्रे सृष्टेः पूर्वमासं स्थितः नान्यत् किं
चन न तु सत् स्थूलं असत् सूक्ष्मम् परं तयोः कारणं प्रधानम् तस्याप्यन्तर्मुखतया तदा मय्येव लीनत्वात् अ
हं च तदा आसमेव केवलं न चान्यत् करवं पश्चात्सृष्टेरनंतरमप्यहमेवास्मि यदेतद्विश्वं तदप्यहमस्मि प्रलये
योऽवशिष्येत सोऽप्यहमेव अनेन चानाद्यनंतत्वादद्वितीयत्वाच्च परिपूर्णोऽहमित्युक्तं भवति ३२ यथात्ममायायो
गेन सनेन माया अपि एष त्वाहृस्यमाणोपयोगित्वाच्च मायां निरूपयति ऋतेऽर्थं विनापि वास्तवमर्थं यद्यतः कि

आत्मनो मम मायां विद्यात् यथा आभासो द्विचंद्रादिरिति अर्थं विना प्रतीतेर्दृष्टांतः यथा तमः इति सतोप्यप्रतीतेरुत
मो राहुर्यथा ग्रहमंडले स्थितोपि न दृश्यते ३३ यथा भावद्वयेन तत्त्वं स्पष्टयति यथा महाभूतानि भौतिकेषु अनु सृष्टे
रनंतरं प्रविष्टानि तेषूपलभ्यमानत्वात् अप्रविष्टानि च प्रागेव कारणतया तेषु विद्यमानत्वात् तथा तेषु भूतभौ
तिकेष्वहं न च तेष्वहं एवंभूता मम सत्तेत्यर्थः ३४ साधनमाह आत्मनस्तत्त्वजिज्ञासुना एतावत्त्वमेव जिज्ञास्यं।

तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथा तमः ३३ यथा महांति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु॥
प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् ३४ एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्म
नः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्स्यात्सर्वत्र सर्वदा ३५ एतन्मतं समातिष्ठ परमेण समाधि
ना भवान्कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित् ३६ श्रीशुक उवाच संप्रदिश्यैवं
मजनो जनानां परमेष्ठिनम् पश्यतस्तस्य तद्रूपमात्मनो न्यरुणद्धरिः ३७ ॥ ९ ॥ विचार्यत

इत्याह अन्वयः कार्येषु कारणत्वेनानुवृत्तिः कारणावस्थायां च तेभ्यो व्यतिरेकः तथा जाग्रदाद्यवस्थासु त
त्साक्षितयान्वयः व्यतिरेकश्च समाध्यादौ एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्स्यात् सर्वत्र सर्वदा च तदेवात्मेति ३५
यत्प्रार्थितं नेहमानः प्रजासर्गमिति तत्स्वसाद्दीकरोति एतन्मतं सम्यगनुतिष्ठ समाधिना चित्तैकाग्र्येण कल्पेषु
विकल्पाः विविधाः सृष्टयस्तेषु विमोहं कर्तृत्वाभिनिवेशं न यास्यतीति ३६ एवं संप्रदिश्य उपदिश्य जनानां परमे
ष्ठिनं परमे आधिपत्ये स्थितं ब्रह्माणम् आत्मनस्तद्रूपं न्यरुणत् अंतर्हितवान् ३७॥ ३७ ॥ ९ ॥ ९ ॥

अंतर्हितः इंद्रियार्थः प्रत्यक्षरूपं येन तस्मै बद्धांजलिः सन् ३८ तदनंतरं पूर्वोक्तो ब्रह्मनारदसंवादः प्रवृत्तइ-
त्याह प्रजापतिरिति पंचभिः प्रजानां भद्रमन्विच्छन् विमृश्यन् सेवन् स्वार्थेकाम्यास्वप्रयोजनेच्छा तया यमनि-
यमानन्वतिष्ठत् ३९ रिक्थादानां पुत्राणां मध्ये प्रियतमः तं पितरं सेवमानः शीलादिना परितोषयामास ४० कि-

अंतर्हितेंद्रियार्थाय हरये विहितांजलिः सर्वभूतमयो विश्वं ससर्जेदं सपूर्ववत् ३८ प्र-
जापतिर्धर्मपतिरेकदा नियमान्यमान् भद्रं प्रजानामन्विच्छन्नातिष्ठत्स्वार्थका-
म्यया ३९ तं नारदः प्रियतमो रिक्थादानामनुव्रतः शुश्रूषमाणः शीलेन प्रश्रयेण द-
मेन च ४० मायां विविदिषन्विष्णोर्मायेशस्य महामुनिः महाभागवतो राजन्पित-
रं पर्यतोषयत् ४१ तुष्टं निशाम्य पितरं लोकानां प्रपितामहम् देवर्षिः परिपप्रच्छ भ-
वान्यन्माऽनुपृच्छति ४२ तस्मा इदं भागवतं पुराणं दशलक्षणम् प्रोक्तं भगवता प्राह
प्रीतः पुत्राय भूतकृत् ४३ नारदः प्राह मुनये सरस्वत्यास्तटे नृप ध्यायते ब्रह्म परमं व्या-
साया मिततेजसे ४४ यदुताहं त्वया पृष्टो वैराजात्पुरुषादिदम् ॥ ७ ॥ मिच्छन् विष्णोर्मायां वि-

विदिषत् ४१ निशाम्य दृष्ट्वा ज्ञात्वेत्यर्थः मायाम् ४२ भगवता चतुःश्लोक्या संक्षेपेण प्रोक्तं विस्तरेण प्राह ।
दशलक्षणानि लक्षणीया अर्था विद्यंते यस्मिन्तत् ४३ तत्संप्रदायतो भागवतं यथाज्ञातमित्याशयेनाह नो-

त्तरं दास्यामीत्याह यदुतेति पुरुषावयवैर्लोकाः सपालाः पूर्वं कल्पिताः इत्यादिना वैराजात्पुरुषादिदं विश्वं कथमासीदिति यदहं त्वया पृष्टः तद्यथावदुपाख्यामि शृण्व ति ४५ ॥ इति द्वितीये टीकायां नवमोऽध्यायः ९ ॥ ततो भागवतव्याख्याद्वारैर्दशमे स्फुटम् राजप्रश्नोत्तरं वक्तुमारेभे बादरायणिः १ दशलक्षणं पुराणं प्राहेत्युक्तं तानि दशलक्षणानि दर्शयति अत्रेति मन्वंतराणि ईशानुकथाश्चेति द्वंद्वः सर्गादयोऽत्र दशार्था लक्ष्यंते १ नन्वेवम

यथासीत्तदुपाख्यास्ये प्रश्नानन्यांश्च कृत्स्नशः ४५ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे नवमोऽध्यायः ९ ॥ श्रीशुक उवाच अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः मन्वंतरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः १ दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम् वर्णयंति महात्मानः श्रुतेनार्थेन चांजसा २ भूतमात्रेंद्रियधियां जन्म सर्ग उदाहृतः ब्रह्मणो गुणवैषम्याद्विसर्गः पौरुषः स्मृतः ३ ॥ अर्थभेदाच्च क्रमभेदः स्यात्तत्राह दशमस्याश्रयस्य विशुद्ध्यर्थं तत्त्वज्ञानार्थम् नवानां लक्षणं स्वरूपं एकस्यैव प्राधान्यान्नायं दोष इत्यर्थः नन्वत्र नैवं प्रतीयते अत आह श्रुतेन श्रुत्यैव स्तुत्यादिस्थानेषु अंजसा साक्षाद्वर्णयति अर्थेन तात्पर्यवृत्त्या च तत्तदाख्यानेषु २ सर्गादीनां प्रत्येकं लक्षणमाह भूतानि आकाशादीनि मात्राश्च शब्दादीनि इंद्रियाणि च शब्देन महदहंकारो गुणानां वैषम्यात् ब्रह्मणः परमेश्वरात् कर्तुर्भूतादीनां यद्विराड्रूपेण स्वरूपतश्च जन्म स सर्गः पुरुषो वैराजः तत्कृतः पौरुषः चराचरसर्गो विसर्ग इत्यर्थः ३

वैकुंठस्य भगवतो विजयः सृष्टानां तत्तन्मर्यादापालनेनोत्कर्षः स्थितिः स्थानम् स्वभक्तेषु तस्यानुग्रहः पोषणं तदनुगृहीतानां सतां मन्वंतराधिपतीनां धर्मः कर्मणां वासनाः वेऽन्न्तं तु संताने ऊयंते कर्मभिः संतन्यंत इत्यूतयः यद्वा रद्धार्थान् संश्लेषार्थाद्वाऽवतेर्धातोरिदं रूपं ऊयंते कर्मभिर्बध्यंते संश्लिष्यंत इति वा ऊतय इत्यर्थः ५ हरेरवतारानुचरितं अस्यानुवर्तिनां च सत्कथा ईशानुकथाः प्रोक्ता इत्यर्थः ५ निरोधमाह अस्यात्मनो जीवस्य हरेर्योगनिद्रामनुपश्चात् शक्तिभिश्चोपाधिभिः सह शयनं लयः अन्यथा रूपं अविद्ययाध्यस्तं कर्तृत्वादि हित्वा

स्थितिर्वैकुंठविजयः पोषणं तदनुग्रहः मन्वंतराणि सद्धर्म ऊतयः कर्मवासनाः ४ ॥ अवतारानुचरितं हरेश्चास्यानुवर्तिनाम् पुंसामीशकथाः प्रोक्ता नानाख्यानोपबृंहिताः निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभिः मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः ६ आभासश्च निरोधश्च यतश्चाध्यवसीयते स आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति शब्द्यते ७ योऽध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः ॥ ५ स्वरूपेण ब्रह्मतयाव्यवस्थितिर्मुक्तिः ६ आभासः सृष्टिः निरोधो लयश्च यतो भवति अध्यवसीयते प्रकाशते च स ब्रह्मेति परमात्मेति प्रसिद्धिः आश्रयः कथ्यते ७ आश्रयः स्वरूपमपरोक्षानुभवेन स्पष्टं दर्शयितुमध्यात्मादिविभागमाह योऽयमाध्यात्मिकः पुरुषः चक्षुरादिकरणाभिमानी द्रष्टा जीवः स एवाधिदैविकः चक्षुराद्यधिष्ठाता सूर्यादिः तत्रैकस्मिन्नेव उभयोर्द्विरूपयोर्विच्छेदो यस्मात् स आधिभौतिकः चक्षुर्गोलकाद्युपलक्षितो दृश्यो देहः पुरुष

अन्तरसमयइत्यादिश्रुतेः ८ एकमेकतराभावइत्येतेषामन्योन्यसापेक्षसिद्धित्वेनानात्मत्वंदर्शयतितथाहि। दृश्यंविनातत्प्रतीत्यनुमेयंकरणंनसिद्ध्यतिनापिद्रष्टानचतद्विनाकरणप्रवृत्त्यनुमेयस्तदधिष्ठातासूर्यादिः नचतंविनाकरणंप्रवर्त्ततेनचतद्विनादृश्यमेवत्येवमेकतरस्याभावेएकंनोपलभामहे तत्रतदातन्त्रितयंआलोचनात्मकेनप्रत्ययेनयोवेदसाक्षितयापश्यतिसपरमात्मा आश्रयः तेषामपिपरस्परमाश्रयत्वमस्त्येवेतितद्व्यवच्छेदार्थंविशेषणम् स्वाश्रयः अनन्याश्रयः सचासावन्येषामाश्रयश्चेति तथाचभगवान्वक्ष्यति

यस्तत्रोभयविच्छेदः सस्मृतोह्याधिभौतिकः ८ एकमेकतराभावेयदानोपलभामहे त्रितयंतत्रयोवेदसआत्मास्वाश्रयाश्रयः ९ पुरुषोऽण्डंविनिर्भिद्ययदासौसविनिर्गतः आत्मनोऽयनमन्विच्छन्नपोऽस्राक्षीच्छुचिः शुचिः १० तास्ववात्सीत्स्वसृष्टासुसहस्रपरिवत्सरान्॥ ९ तद्रूपमार्कवपुरत्र रंध्रेपरस्परंसिद्ध्यतियः स्वतः स्वे आत्मायदेषामपरोयआद्यः स्वयाऽनुभूत्याऽखिलसिद्धसिद्धिरिति एतेनैवव्यभिचारित्वात्तेषांमायामयत्वमप्युक्तं अतएवपुरुषावयवैर्लोकाः सपालाः पूर्वकल्पिताः लोकैरमुष्यावयवाः सपालैरित्यनेनोक्तोविरोधोपरिहृतः ९ उक्तमेवाध्यात्मादिविभागंप्रपंचयन् यदुनाहंत्वयापृष्टोवैराजात्पुरुषादिदंयथासीत्तदुपाख्यास्यइतियत्प्रतिज्ञातंतदुत्पत्तिप्रकारमाह पुरुषइत्यादिना पुराणोवैराजः अंडंविनिर्भिद्यपृथक्कृत्यविनिर्गतः पृथक्स्थितइत्यर्थः अयनंस्थानंअन्विच्छन्विमृशन्यतः शुचिः स्वयमतः शुचीः शुद्धाः अपः गर्भोदकसंज्ञाः अस्राक्षीत्

तेन अप्सु वासेन यद्यस्मात्पुरुषो नरः तस्मादुद्भवो यासां ताः नारा आपोऽयनमस्येति नारायण इत्यर्थः तदुक्तं आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृत इति ११ तस्य प्रभावमाह द्र व्यं उपादानं कर्मादीनि निमित्तानि जीवो भोक्ता यस्यानुग्रहात्तं निकार्येक्षमा भवंतीत्यर्थः १२ योग एव तल्पं श

तेन नारायणो नाम यदापः पुरुषोद्भवाः ११ द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च। यदनुग्रहतः संति न संति यदुपेक्षया १२ एको नानात्वमन्विच्छन् योगतल्पात्समु त्थितः वीर्यं हिरण्मयं देवो मायया व्यसृजत्त्रिधा १३ अधिदैवमथाध्यात्ममधिभू तमिति प्रभुः अथैकं पौरुषं वीर्यं त्रिधाऽभिद्यत तच्छृणु १४ अंतःशरीर आकाशा त्पुरुषस्य विचेष्टतः ओजः सहो बलं जज्ञे ततः प्राणो महानसुः १५ अनुप्राणंति यं प्राणाः प्राणंतं सर्वजंतुषु अपानंतमपानंति नरदेवमिवानुगाः १६ प्राणेनाक्षिपता क्षु त्तृडन्तरा जायते प्रभोः ॥

ऽध्यानस्मात् वीर्यं गर्भरूपं देहं हिरण्मयमिव प्रकाशबहुलम् १३ तस्यैव प्रपंचः अथेत्यादिना १४ अंतःशरीरे यः आकाशः तस्मात् क्रियाशक्त्या तत्र विविधं चेष्टमानस्य सतः ओजः इंद्रि यशक्तिः सहो मनःशक्तिः बलं देहशक्तिः ततः क्रियाशक्त्यात्मकात्सूक्ष्मादुपात्प्राणः सूत्राख्यः महान्मुख्यः असुः प्राणः सर्वेषां १५ महत्त्वं दर्शयति प्राणा इंद्रियाणि यं प्राणंतं चेष्टां कुर्वंतं अनु पश्चात् प्राणंति चेष्टां कुर्वंति

विराड्जीवाभेदेनोपासनार्थमुक्तं आजायते स्म ततः जक्षतः भक्षयितुमिच्छत इत्यर्थः प्राक्प्रथमं निरभिद्यत विभक्तमभूत् १७ तालु अधिष्ठानं जिह्वा इंद्रियं नानारसो विषयः वरुणश्च देवता ज्ञातव्या एवं सर्वत्र अधिष्ठानमिंद्रियं देवता विषय इत्येतच्चतुष्टयमनुक्तमप्यूह्यम् १८ विवक्षोः वक्तुमिच्छोः मुखत एव वह्निर्देवता वाक् इंद्रियं व्याहृतं भाषणम् तयोरिति इंद्रियदेवताऽधीनत्वं कर्मणो दर्शयति १९ नभस्वति प्राणवायौ दोधू-

पिपासतो जक्षतश्च प्राङ्मुखं निरभिद्यत १७ मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते १८ विवक्षोर्मुखतो भूम्नो वह्निर्वाग्व्याहृतं तयोः जले वैतस्य सुचिरं निरोधः समजायत १९ नासिके निरभिद्येतां दोधूयति नभस्वति तत्र वायुर्गंधवहो घ्राणो नसि जिघृक्षतः २० यदात्मनि निरालोकमात्मानं च दिदृक्षतः निर्भिन्ने ह्यक्षिणी तस्य ज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः २१ बोध्यमानस्य ऋषिभिरात्मनस्तज्जिघृक्षतः ॥

यति दोधूयमाने अत्यंतं प्रचलति सति तत्र च नासिकायां वायुर्देवता गंधं वहतीति तथा अनेन गंधो विषयो दर्शितः घ्राणः इंद्रियं जिघृक्षतः गंधं गृहीतुमिच्छतः २० निरालोकं प्रकाशशून्ये आसीदिति शेषः निर्मक्षिकमितिवदव्ययीभावः तदा आत्मानं देहं चकारादन्यच्च वस्तु दिदृक्षत अक्षिणी स्थानं ज्योतिः आदित्यो देवता चक्षुरिंद्रियं ततो गुणस्य रूपस्य ग्रहः ग्रहणम् अनेन रूपं विषयो दर्शितः २१ ऋषिभिः

ततो गुणग्रहः शब्दस्य ग्रहणम् २२ मृदुत्वं च काठिन्यं च लघुत्वं च गुरुत्वं च आउष्णित्वं च शीततां चेत्यर्थः यद्यप्य
ऽत्युष्णित्वमपीन्द्रियविषय एव तथापि तस्य जिघृक्षाऽभावात् औष्ण्यत्वमित्युक्तं गुर्वुष्णेति पाठे यणादेशश्छांदसः
वस्तुन एतान् धर्मान् जिघृक्षतस्त्वक् निर्भिन्ना त्वगिंद्रियाधिष्ठानं चर्मजातमित्यर्थः तस्यां रोमाणि इंद्रियं मही
रुहाश्च देवता जाताः वस्तुनि हस्तेनातोलिते लघुत्वगुरुत्वयोरपि त्वगिंद्रियविषयत्वमिति पौराणिकाः तत्र त्व-
चि अंतर्बहिश्च वातो वृतः आवृत्य स्थितः कर्त्तरि निष्ठा कथंभूतः त्वचा लब्धो गुणः स्पर्शो येन अयमर्थः त्वगिंद्रि-

कर्णौ च निरभिद्येतां दिशः श्रोत्रं गुणग्रहः २२ वस्तुनो मृदुकाठिन्यलघुगुर्वोष्णशीत
ताम् जिघृक्षतस्त्वक् निर्भिन्ना तस्यां लोममहीरुहाः तत्र चांतर्बहिर्वायुस्त्वचा ल
ब्धगुणो वृतः २३ हस्तौ रुरुहतुस्तस्य नानाकर्मचिकीर्षया तयोस्तु बलमिंद्रश्च आ
दानमुभयाश्रयम् २४ गतिं जिगीषतः पादौ रुरुहाते ऽभिकामिकाम् ॥ ऽयमेव वन्हिः कं-

डूतिसहितं स्पर्शं गृण्हन् लोमशब्देनोच्यते तत्र महीरुहाणां देवत्वम् अंतर्बहिश्च स्पर्शं गृह्णन् देवत्वक्श-
ब्देनोच्यते तत्र वातो देवतास्तथा च तृतीये वक्ष्यति त्वचमस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः अंशेन लोम-
भिः कंडूं यैरसौ प्रतिपद्यते निर्भिन्नान्यस्य चर्माणि लोकपालोऽनिलोऽविशत् प्राणेनांशेन संस्पर्शं येनासौ प्रतिप-
द्यत इति तत्र चर्माणीति चर्मोपलक्षितात्त्वगित्यर्थः प्राणेनांशेनेति प्राणवायुव्याप्तेन त्वगिंद्रियेणेत्यर्थः बहुवचन-
तो चैक एवांशो निर्दिष्टस्त्वङ्निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतय इति २३ रुरुहतुर्निर्भिन्नौ बल

भा०द्वि० स्वयं तदधिष्ठातृरूपेण स्थितः कर्मभिरिति गत्याख्याकर्मशक्तिरिंद्रियमुक्तम् हव्यं क्रियत इति गतिप्राप्यं यज्ञार्थं
टी० म् द्रव्यं विषय इत्युक्तम् नृभिरिति व्यष्टिजीवेष्वपि इयमेव रीतिरिति दर्शयन्नराधिकारित्वं यज्ञादीनां दर्शयति २५
५८ प्रजा अपत्यम् आनंदो रतिः अमृतं स्वर्गादि तदर्थिनः शिश्नः अधिष्ठानम् उपस्थ इंद्रियम् प्रजापतिश्चासीत् इति
ज्ञेयम् तदुभयाश्रयम् कामानां संबंधि प्रियं सुखम् २६ धातुमलम् भुक्तान्नादीनामसारांशं त्यक्तुमिच्छोः गुदपा
युमित्रोत्सर्गाः अधिष्ठानेन्द्रियदेवताविषयाः २७ पुर्याः देहात् पुरः देहांतराणि आसिसृप्सोः सर्वतो गंतुमिच्छोः नि

पद्भ्यां यज्ञः स्वयं हव्यं कर्मभिः क्रियते नृभिः २५ निरभिद्यत शिश्नो वै प्रजानंदामृतार्थिनः उपस्थ आसीत्कामानां प्रियं तदुभयाश्रयम् २६ उत्सिसृक्षोर्धातुमलं निरभिद्यत वै गुदम् ततः पायुस्ततो मित्र उत्सर्ग उभयाश्रयः २७ आसिसृप्सोः पुरः पुर्यां नाभिद्वारमपानतः तत्रापानस्ततो मृत्युः पृथक्त्वमुभयाश्रयम् २८ आदित्सोरन्नपानानामासन्कुक्ष्यन्त्रनाडयः नद्यः समुद्राश्च तयोस्तुष्टिः पुष्टिस्तदाश्रये २९ निदिध्यासोरात्ममायां हृदयं निरभिद्यत ॥ रभिद्यतेत्यनुषङ्गः अपानतः अपगच्छतः पृथक्त्वं मरणं नाभ्यादी

न्यधिष्ठानानि नाभ्यां हि प्राणापानयोर्बंधविश्लेषे मृत्युरिति प्रसिद्धम् २८ अन्नपानानामादित्सोः संग्रहेच्छोः
कुक्षिश्च अंत्राणि च नाड्यश्चासन् तत्र कुक्षिरधिष्ठानम् अंत्राण्यान्नसंग्रहे करणमिंद्रियस्थानीयम् नाड्यस्तु
पानसंग्रहे तयोर्नाड्यन्त्रवर्गयोः क्रमेण नद्यः समुद्राश्च देवते तुष्टिः उदरभरणम् पुष्टिस्तु रसपरिणामतः स्थौल्यं न

नितरांचिंतयितुमिच्छोः कामोऽभिलाषः हृदयमनश्चंद्रसंकल्पाः अधिष्ठानादयः ३० तदेवमधिदैवादिभेदंविभ-
ज्योक्तानंतरंशभूतानांधात्वादीनांस्वरूपमाह त्वगितिद्वाभ्याम् त्वक्स्थूलम् चर्मतदुपरिस्थितंसूक्ष्मंत्वगादयोस्थ्यं-
ताः हृद्वैकवद्भावेन निर्दिष्टाः सप्तयेधातवः तेभूम्यप्तेजोमयाः तेषांचपांचभौतिकत्वेऽपिवाय्वाकाशयोः आहारादि
रूपेणसंवर्धकत्वाभावादेवमुक्तम् ३१ गुणात्मकानिगुणेषुशब्दादिष्वात्मायेषाम् विषयाभिमुखस्वभावानीत्यर्थः

ततोमनस्ततश्चंद्रःसंकल्पःकामएवच ३० त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्थिधातवः
भूम्यप्तेजोमयाःसप्तप्राणोव्योमांबुवायुभिः ३१ गुणात्मकानींद्रियाणिभूतादिप्रभवागु
णाःमनःसर्वविकारात्माबुद्धिर्विज्ञानरूपिणी ३२ एतद्भगवतोरूपंस्थूलंतेव्याहृतंमयाम
ह्यादिभिश्चावरणैरष्टभिर्बहिरावृतम् ३३ अतःपरंसूक्ष्मतममव्यक्तंनिर्विशेषणम् अ
नादिमध्यनिधनंनित्यंवाङ्मनसःपरम् ३४ अमुनीभगवद्रूपेमयातेअनुवर्णिते॥ ३५ गुणाःश

ब्दादयः भूतादिरहंकारः ततःप्रकर्षेणभवंतीतितथा अहंकारकल्पितशोभनस्वभावाः नतुवस्तुतस्तथेत्यर्थः
अत्रहेतुः यतोमनएवसर्वविकाराणामात्मास्वरूपम् बुद्धिस्तुतथाभूतार्थविज्ञानरूपिणीनतुपरमार्थग्राहिणी
तिवैराग्यार्थमुक्तम् अनेनैवबुद्धिमनसोःस्वरूपंचोक्तम् ३२ उपसंहरति एतदिति प्रकृत्यासहाष्टभिः ३३ स्थूलमु
क्त्वासूक्ष्मंसमष्टिलिंगशरीरमाह अतःपरमस्यकारणभूतम् सूक्ष्ममतींद्रियं यतःअव्यक्तम् तत्कुतः यतोनिर्विशे
षणम् अनादिमध्यनिधनमुत्पत्तिस्थितिलयशून्यम् नित्यंसदैकरूपम् अपक्षयादिशून्यमित्यर्थः अतएववाङ्म

नसेतिहृद्देवयम् तस्मात्परम् ३४ उपासनार्थंभगवतारो-
पितंरूपद्वयमपवदति अमुनीइति॥

नगृह्णंति वस्तुतो नांगीकुर्वंति यतो मायासृष्टे ३५ यद्रूपगुणकर्मक इति यदुक्तं भगवता ब्रह्माणं प्रति तत्स्वरूपं प्र-
चयितुं ब्रह्मादिरूपाणि तत्कर्माणि चाह सद्द्व्यादिना द्वादशभावेने सतः प्रोक्तेनेन ग्रंथेन स भगवान्ब्रह्मरूपधृक्
स वाच्यवाचकतया वाचकतया नामानि वाच्यतया रूपाणि क्रियाश्च धत्ते सृजती सर्व्वः मायया सकर्मास्व्यापा
रः सन् वस्तुतस्त्वकर्मकः ३६ एतत्प्रपंचयति प्रजापतीति सार्धैश्चतुर्भिः द्वितीयांतानां धत्त इत्यनेनान्वयः तत्र प्र
जापत्यादीनि नामानि तत्तद्वाच्यानि रूपाणि तत्तत्कर्माणि च ज्ञेयानि पृथक्तत्तदवांतरभेदेन ३७ । ३८ गिरीन्नित्य-

उभे अपि न गृह्णंति मायासृष्टे विपश्चितः ३५ स वाच्यवाचकतया भगवान्ब्रह्मरूपधृ-
क् नामरूपक्रिया धत्ते सकर्माकर्मकः परः ३६ प्रजापतीन्मनून्देवानृषीन्पितृगणान्पृ-
थक् सिद्धचारणगंधर्वान्विद्याध्रासुरगुह्यकान् ३७ किन्नराप्सरसो नागान्सर्पान्किंपुरु-
षोरगान् मातृरक्षःपिशाचांश्च प्रेतभूतविनायकान् ३८ कूष्माण्डोन्मादवेतालान्यातुधा-
नान्ग्रहानपि खगान्मृगान्पशून्वृक्षान्गिरीन्नृपसरीसृपान् ३९ द्विविधाश्चतुर्विधाये-
ऽन्ये जलस्थलनभौकसः ॥ऽस्यानंतरं नृपेति संबोधनम् ३९ द्विविधाः स्थावरजंगमरूपेण चतुर्विधाः
जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जरूपेण जलस्थलनभांसि ओकांसि येषां तानपि धत्त इति पूर्वेणान्वयः यच्चराज्ञा पृष्टं
यावत्यः कर्मगतयो यादृशी द्विजसत्तमेति तस्यापि प्रसंगादनेनैवोत्तरमाह कुशला उत्तमाः अकुशला नीचाः राम:
मिश्रा इति पाठान्तरम् मिश्राः मध्यमाः ॥ ७ ॥ २ ॥ ७ ॥ ६ ॥ राम: ॥ ४७

कर्मणां पुण्यपापमिश्राणाम् गतयः फलानि ४० सत्त्वादिभेदेन कर्मगतिवैचित्र्यं प्रपंचयति सत्त्वमिति सा
र्धेन सत्त्वादयस्तिस्रो गतयः सुरादिशब्दाः सुरादीनामुपलक्षणार्थाः अन्याभ्यां गुणाभ्याम् स्वभावो गुणः उपह
न्यते अनुविध्यते ४१ ब्रह्मरूपेण स्रष्टृत्वमुक्त्वा विष्णुरूपेण पालकत्वमाह स एव भगवान् तिर्यगाद्यवतारैरि
दं विश्वं स्थापयन् पालयन् धर्मरूपेण पुष्णाति भोगैः संवर्धयति ४२ रुद्ररूपेण संहर्तृत्वमाह तत इति आत्मनः

कुशलाकुशला मिश्राः कर्मणां गतयस्त्विमाः ४० सत्त्वं रजस्तम इति तिस्रः सुर
नृनारकाः तत्राप्येकैकशो राजन् भिद्यन्ते गतयस्त्रिधा यदैकैकतरोऽन्याभ्यां स्वभाव उ
पहन्यते ४१ स एवेदं जगद्धाता भगवान् धर्मरूप धृक् पुष्णाति स्थापयन्विश्वं तिर्यङ्
नरसुरात्मभिः ४२ ततः कालाग्निरुद्रात्मा यत्सृष्टमिदमात्मनः सन्नियच्छति कालेन
घनानीकमिवानिलः ४३ इत्थंभावेन कथितो भगवान्भगवत्तमः नेत्थंभावेन हि परं द्रष्टुमर्ह
न्ति सूरयः ४४ नास्य कर्मणि जन्मादौ परस्यानुविधीयते ॥ ५ सकाशाद्यदिदं सृष्टं तत्संनियच्छ

ति संहरति ४३ कर्तृत्वाद्यपवादेन दशमस्य शुद्धिमाह इत्थंभावेन स्रष्टृत्वादिरूपेण तस्माद्वा एतस्मादात्मन
आकाशः संभूतः सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुत्या कथितः सूरयस्तु परं केवलमेवं रूपेणैव द्रष्टुं नार्ह
न्ति ४४ तत्किम् यतः अस्य विश्वस्य जन्मादौ कर्मणि परस्येश्वरस्य इत्थंभावः ॥ छ ॥ ९ ॥ छ ॥

भा० द्वि० कर्तृत्वंनास्तिश्रुत्याऽपितासर्येणप्रतिपाद्यते किंतु अनुविधीयते अनुवर्ण्यते किमर्थम् कर्तृत्वंप्रतिषेधा
टी० र्थम् हियतोमाययारोपितंप्रकाशितम् तथाचश्रुतिः निष्कलंनिष्क्रियंशांतंनिरवद्यंनिरंजनम् इंद्रोमायाभिः
५० पुरुरूपईयतइत्याद्याः ४५ उक्तमर्थमुपसंहरति अयंत्विति ब्रह्मणःसंबंधीकल्पोमहाकल्पः विकल्पोवांतरः
तत्सहितःउदाहरणत्वेनसंक्षेपतउक्तःकथंभूतःयत्रमहाकल्पेप्राकृताः महदादिसर्गाःअवांतरकल्पेचवैकृ
ताः स्थावरादिसर्गाइत्ययंविधिःप्रकारःअन्यैर्महाकल्पादिभिःसाधारणः ४६ वक्ष्यमाणंविस्तरंप्रतिजानां

कर्तृत्वप्रतिषेधार्थंमाययारोपितंहितत् ४५ अयंतुब्रह्मणःकल्पःसविकल्पउदाहृ
तः विधिःसाधारणोयत्रसर्गाःप्राकृतवैकृताः ४६ परिमाणंचकालस्यकल्पलक्ष
णविग्रहम् यथापुरस्ताद्व्याख्यास्येपाद्मंकल्पमथोशृणु ४७ शौनकउवाच यदाह
नोभवान्सूतक्षत्ताभागवतोत्तमः चचारतीर्थानिभुवस्त्यक्त्वाबंधून्सुदुस्त्यजान् ४८
कुत्रकौषारवेस्तस्यसंवादोऽध्यात्मसंश्रितः॥ छ ॥ ९ ॥ छ ॥

ते परिमाणं स्थूलंसूक्ष्मंच कल्पस्यलक्षणमियानेवंरूपइति तद्विग्रहमवांतरकल्पम् मन्वंतरादिरूपंविभा
गन्त्व यथावद्विस्तरेणपुरस्तात् तृतीयस्कंधेव्याख्यास्यामि तत्रपाद्मंकल्पमथोइति कात्स्न्येनव्याख्यायमानं
शृणु ४७ यदर्थंसृष्ट्यादिनिरूपणंतदेवसाक्षात् श्रोतुकामःकथांतरंपृच्छति यदाहेति भुवःसंबंधीनितीर्थानि रा०मः
यद्वा भुवःक्षेत्राणिचेति ४८ कौषारवेर्मैत्रेयस्य तस्यक्षत्तुश्च॥ छ ॥ ९ ॥ छ ॥ ९ ॥ ५०

अध्यात्मज्ञानसंश्रितः संवादः ४९ पुनरागतवान् तत्रच निमित्तं ब्रूहि ५० राज्ञा पृष्ट इति अयमर्थः यत् यूयं पृ-
च्छथ इदमेव राजापि शुकं पृष्टवान् शुकोऽपि विदुरमैत्रेयसंवादं पुरस्कृत्य ये पूर्वं राज्ञा कृताः प्रश्नाः तदनुसा
रेण सर्वपुराणार्थमवोचत् तदेवाहं वोऽभिधास्यामि तथैव शृणुतेति ५१ श्रीमद्भागवतं येन स्वब्रह्ममुखतोमित
म् ब्रह्मनारदयोः प्रोक्तं तं वंदे गुरुमीश्वरम् १ यत्सूत्रयं त्रितं विश्वनरीनर्ति जगत्त्रयम् संतस्तमेव पृच्छतु यद्द-

यद्वा स भगवांस्तस्मै पृष्टस्तत्त्व मुवाच ह ४९ ब्रूहि नस्तदिदं
सौम्य विदुरस्य विचेष्टितम् ॥ बंधुत्यागनिमित्तं च तथैवागत
वान्पुनः ५० सूत उवाच ॥ राज्ञा परीक्षिता पृष्टो यदवोचन्
महामुनिः तद्वोऽभिधास्ये शृणुत राज्ञः प्रश्नानुसारतः ५१
॥ ६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां
द्वितीयस्कंधे पुरुषसंस्थानुवर्णनं नाम दशमोऽध्यायः १० ॥ ६ ॥

त्तस्वलितं मम २ द्वितीयस्कंधसंबंधिपदभावार्थदीपिका उद्दीप्यतामियं सद्भिर्यथा स्यात्तत्त्वदीपकम् ३ ई
सं तामिच्छया संतः क्षमंतां मम साहसम् मया हि स्वीयबोधाय कृतमेतन्न सर्वतः ४ ॥ ॥ इति श्रीभागवतटीका
यां श्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकायां द्वितीयस्कंधे दशमोऽध्यायः १० ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्भागवते द्वितीयस्कन्धः समाप्तः